

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Навчально-науковий інститут філології
Кафедра української мови та прикладної лінгвістики

НАЗВИ КОЗАЦЬКОЇ ЗБРОЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XV – XVIII СТ.

Кваліфікаційна робота

освітнього ступеня «бакалавр»

студентки IV курсу

галузі знань 03 «Гуманітарні науки»,

спеціальності 035 «Філологія»,

спеціалізації 035.01 «Українська мова

та література», ОНП «Українська

філологія та західноєвропейська мова»

Анастасії Андріївни НОСОК

Науковий керівник:

к.філол.н., доцент кафедри української

мови та прикладної лінгвістики

Оксана СУХОВІЙ

«Допущено до захисту»

протокол засідання кафедри

української мови та прикладної лінгвістики

№ 15 від «6» червня 2024 року

завідувач кафедри _____

к.філол.н., доц. **Сергій РІЗНИК**

АНОТАЦІЯ

Наукову роботу присвячено дослідженню термінів на позначення козацької холодної та вогнепальної зброї XV – XVIII ст. у контексті встановлення їхнього походження та особливостей уживання. **Актуальність** дослідження полягає у зростанні інтересу до обраної лексико-тематичної групи, необхідності систематизації попередніх напрацювань та висвітленні аспектів, пов'язаних із національною ідентичністю. У праці використано описовий та порівняльно-історичний методи з метою встановлення шляхів походження назв зброї XV – XVIII ст. **Новизна** дослідження полягає в застосуванні обраних методів для формування міждисциплінарного підходу до аналізу лексем, що поєднує лінгвістичні напрями й науки з археологією, історією, кримінологією тощо.

Завдання роботи: вироблення класифікації термінів обраної лексико-тематичної групи, характеристика цих лексем за історичними та лінгвістичними джерелами, аналіз їх походження та міжмовної взаємодії у XV – XVIII ст. та встановлення мотивації паралельного функціонування синонімічних назв зброї.

Структура: наукова робота містить вступ, три розділи, висновки, список умовних скорочень назв джерел, літературу та додатки. У ході дослідження здійснено класифікацію козацької холодної зброї за особливостями конструкції (клинкова, неклинкова, ратищна, метальна) та вогнепальної за специфікою ведення бою (стрілецька, артилерійська). Класифікацію зорієнтовано на методику криміналістичної оцінки зброї та оформлено за словниковим принципом. До лексем подано загальні відомості історичного характеру, зазначено шлях запозичення, наведено приклади вживання у літописних джерелах та проаналізовано особливості зміни (адаптації) термінів на ґрунті української мови. На основі результатів дослідження виділено домінантні мови-донори для цієї лексико-тематичної групи (для термінів, що мають точно встановлену етимологію) й представлено риси розмовної мови, що зафіксовані в писемних пам'ятках та історичних працях.

Ключові слова: українська мова XV – XVIII ст., назви козацької зброї, мова-донор, запозичення, терміни-синоніми.

ABSTRACT

The scientific work is devoted to the study of the terms used to denote Cossack cold and firearms of the XV-XVIII cent. in the context of establishing their origin and features of use. **The relevance** of the research is due to the growing interest in the selected lexical-thematic group, the need to systematize previous work and highlight aspects related to national identity. In the work we used descriptive and comparative-historical methods to establish the ways of origin of the weapons' names of the XV-XVIII cent. **The novelty** of the research includes the application of selected methods for the formation of an interdisciplinary approach to the analysis of lexemes, combining linguistic directions and sciences with archaeology, history, criminology, etc.

The tasks of the work: developing a classification of the terms of the selected lexical-thematic group, characterizing these lexemes according to historical and linguistic sources, analysing their origin and interlanguage interaction in the XV-XVIII cent. and establishing the motivation for the parallel operation of synonymous weapon names.

The structure: the scientific work contains an introduction, three chapters, conclusions, a list of conventional abbreviations of source names, literature and appendices. In the course of the study, the classification of Cossack cold weapons was carried out according to the features of the design (bladed, non-bladed, polearm, propellant) and firearms according to the specifics of combat (small arms, artillery weapons). The classification is based on the method of forensic evaluation of weapons and is designed according to the dictionary principle. For lexemes, general information of a historical nature is given, the way of borrowing is determined, examples of use in chronicle sources are given, and the peculiarities of terms adaptation on the basis of the Ukrainian language are analysed. Based on the results of the research, the dominant

donor languages for this lexical-thematic group (for terms with a clearly established etymology) were selected and the features of spoken language stated in written records and historical works were presented.

Key words: Ukrainian language of the XV-XVIII cent., names of Cossack weapons, donor language, borrowing, synonymous terms.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ВІЙСЬКОВА ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	10
1.1. Основні підходи до вивчення військової лексики	10
1.2. Класифікація холодної та вогнепальної зброї	15
Висновки до Розділу 1	16
РОЗДІЛ 2. ПОХОДЖЕННЯ ТЕРМІНІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ XV – XVIII СТ.	18
2.1. Клинка холодна зброя	18
2.2. Неклинка холодна зброя	21
2.3. Ратищна холодна зброя	23
2.4. Метальна холодна зброя	28
Висновки до Розділу 2	33
РОЗДІЛ 3. ПОХОДЖЕННЯ ТЕРМІНІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ XV – XVIII СТ.	35
3.1. Стрілецька (ручна) вогнепальна зброя	35
3.2. Артилерійська вогнепальна зброя	44
Висновки до Розділу 3	48
ВИСНОВКИ	51
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	56
ДОДАТКИ	62
Додаток А. Алфавітний покажчик назв зброї	62
Додаток Б. Гравюри	63
Додаток В. Ілюстрації	65

ВСТУП

Добу Козаччини асоціюють із героїзмом, незламністю та прагненням українського народу до свободи. Козаки акумулювали свої сили та ресурси, щоб перемагати. Вони застосовували умілі, але водночас хитрі стратегії ведення бою, що забезпечувало їм успіх та славу. І найкращим помічником їм у цьому стало озброєння. «Зброя – узагальнювальна назва знарядь, які використовуються у процесі ведення збройної боротьби з метою нанесення ушкоджень, матеріальних втрат супротивникові, його ліквідації, поразки» [Тоїчкін, 2005, с. 311]. Для мовознавців особливу цікавість тут становлять шляхи запозичень термінів. Адже дають можливість побачити, який вплив мали сусідні (часом навіть неспоріднені) мови на українську. А зміни у структурі іноземних термінів лише підкреслюють силу мовних традицій, що й сьогодні збережені в діалектах. Тему зброї актуалізовано з новою силою з початком повномасштабного російського вторгнення в Україну в 2022 р. Новітні розробки знарядь захисту та ураження стали звичною частиною медійного дискурсу та, як висновок, нашого повсякдення. Роботу зорієнтовано на історичний аспект формування української мови, тому особливу увагу звернено на етимологічні дослідження та історичні джерела, що зображують період XV – XVIII ст. Проте важливим є не лише дослідження історії запозичення конкретного слова, але й систематизація отриманої інформації для висвітлення загальної картини мовних впливів та взаємодій у певний період часу. Для цього було вироблено підхід, що поєднує найуживаніші варіанти опрацювання термінів на позначення зброї. Висвітлення цього питання з історичного аспекту важливе не лише для практичної мети, а й для актуалізації національної ідентичності. Усім сказаним визначена **актуальність** теми дослідження – терміни на позначення назв козацької холодної зброї в період з кінця XV по XVIII ст.

У мовознавстві назви зброї досліджували І. Литовченко, С. Гриценко, Н. Яценко, Л. Марчило та ін. Лінгвісти встановили шляхи запозичень багатьох

термінів, порівняли їхні словотвірні варіанти, виділили тематичні групи військової лексики.

І. Литовченко у праці «Запозичення у процесі формування військової лексики української мови» систематизує військову лексику за певними групами. Тому дослідження впливу іноземних мов на українську вона проводила за цим принципом. Також І. Литовченко подає особливості асиміляцій на різних мовних рівнях [Литовченко, 2013]. Пізніше дослідниця видала монографічну працю «Динамічні процеси у військовій лексиці української мови (назви зброї, амуніції, споруд)», де скоротила кількість тематичних груп, у які об'єднала лексеми. І. Литовченко ставить акцент на екстралінгвальних чинниках, що впливають на розвиток військової лексики [Литовченко, 2016].

С. Гриценко у праці «Тенденції розвитку лексико-семантичної групи "назви зброї та її частин" (на матеріалі українських писемних пам'яток XVI–XVII ст.)» дослідила походження лексем, які зафіксовані в літописних пам'ятках XVI–XVII ст. Вона зосередила увагу не лише на холодній чи вогнепальній зброї, а й власне на слові «зброя» та поняттях пов'язаних із воєнними діями. Також С. Гриценко дослідила частини зброї та її супровідні елементи [Гриценко, с. 346–360].

Н. Яценко у праці «Формування назв військового одягу в українській мові» класифікувала військову термінолексику за історичними періодами, у межах яких дослідила відповідні лексеми. Особливу увагу в праці звернено на назви одягу. На основі цих лексем Н. Яценко зробила висновки про загальний розвиток військової термінолексики [Яценко, с. 26–27].

Л. Марчило у статті «З історії військової лексики (на матеріалі актових книг XVI ст.)» дослідила лексеми на позначення зброї, обладунків (засобів індивідуального захисту), військових звань тощо. Вона проаналізувала частотність та контексти вживання досліджуваних лексем в актових книгах «Житомирського гродського уряду» та провела паралель із сучасною активною лексикою української мови [Марчило, с. 44–47].

Новизна праці полягає у виробленні власного підходу до опрацювання лексем на позначення козацької зброї XV-XVIII ст., що реалізовано в поєднанні здобутків у царині археології, історії, кримінології та мовознавства (фонетики, словотвору, діалектології, етимології, історії мови, стилістики тощо). Також використано словникову структуру викладу отриманих результатів, що вирізняє нашу працю з-поміж мовознавчих досліджень у цьому напрямку.

Теоретичне значення роботи полягає в розширенні та вдосконаленні підходів до аналізу лексики на позначення козацької зброї XV-XVIII ст., що виявляється в застосуванні міждисциплінарного вектору дослідження. Також здійснено обґрунтування загальної класифікації зброї обраного періоду.

Практичне значення роботи: результати дослідження можуть бути впроваджені для подальшого вивчення історичної лексикології української мови, зокрема термінології XV-XVIII ст. та для дослідження козацької зброї з історичного аспекту.

Мета дослідження: встановити шляхи походження назв холодної та вогнепальної зброї в Україні з кінця XV по XVIII ст.

Для досягнення обраної мети в роботі вирішено такі **завдання:**

- 1) опрацювати історичні джерела, що описують обраний період;
- 2) опрацювати наукову літературу з історичної лексикології;
- 3) здійснити вибірку назв зброї й контекстів їх вживання та з урахуванням наявних принципів систематизації виробити класифікацію назв зброї;
- 4) з'ясувати походження окремих назв та проаналізувати вплив іноземних мов на українську в процесі формування військової лексики;
- 5) встановити мотивацію синонімічних термінів.

Об'єкт: терміни на позначення назв козацької холодної та вогнепальної зброї в період з кінця XV по XVIII ст.

Предмет: походження та особливості вживання термінів на позначення назв козацької холодної та вогнепальної зброї в період з кінця XV по XVIII ст.

У праці використано прийоми таких **методів:**

1) описового – у ході роботи здійснено опис досліджуваних лексичних одиниць, виділено їхнє семантичне наповнення, варіативність та ознаки, характерні для української мови;

2) порівняльно-історичного – встановлено тотожність чи відмінність у мовних явищах серед зафіксованих лексем на позначення козацької зброї в обраній історичній парадигмі.

Матеріал дослідження: 39 термінів на позначення військової лексики з кінця XV по XVIII ст. (з них 19 на позначення козацької холодної зброї та 20 на позначення вогнепальної), зафіксованих в історичних, лексикографічних та літописних джерелах.

Джерельна база: лексикографічні та енциклопедичні праці: ВТС, ЕСУМ, ІСУМ, СУМ-11 та «Українське козацтво: мала енциклопедія»; писемні пам'ятки української мови обраного періоду, зокрема Львівський літопис, Літопис Самовидця, Острозький літописець, «Хроніка з літописців стародавніх» Ф. Софоновича; праці з історії, що описують обраний період.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку умовних скорочень назв джерел, літератури (55 позицій), трьох додатків.

Повний обсяг роботи: 69 сторінок.

Апробація роботи:

1. Виступ на VIII Всеукраїнських наукових читаннях за участю молодих учених «Філологія XXI століття: нові дослідження і перспективи» (Київ, 11 – 12 квітня 2024 р.); назва доповіді: «Назви козацької холодної та вогнепальної зброї в Україні в XV – XVIII ст.». За матеріалами доповіді опубліковано тези (у співавторстві з О. Суховій) [Режим доступу]: [ННІФ тези конф 2024 02.pdf - Google Диск](#), с. 31-32.

2. Робота на тему «Назви козацької зброї в українській мові XV – XVIII ст.» здобула номінацію «Знавець історичної лексики» на Всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт з української мови, літератури (з методиками їх викладання).

РОЗДІЛ 1. ВІЙСЬКОВА ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1.1. Основні підходи до вивчення військової лексики

Лексичне наповнення української мови дуже різноманітне, адже його постійно поповнюють власні новотвори та слова, перейняті з інших мов. Тому мовознавці приділяють значну увагу вивченню як загальних тенденцій запозичення чи словотворення на основі певної мови, так і дослідженням конкретних тематичних груп слів.

Наразі «одним із завдань сучасної лінгвістики є вивчення словникового складу мов у синхронному та діяхронному аспектах. Особливо важливим є дослідження процесів становлення і розвитку окремих терміносистем, їхнього функціонування та специфіки проникнення іншомовних елементів до термінологічного фонду національних мов» [Яценко, с. 9].

Можна проаналізувати картину стану й історії певного виробництва чи ремесла залежно від того, наскільки різноманітною є лексика на позначення відповідних реалій. Адже що багатший термінологічний апарат, який стосується окремої галузі, то розвиненішою вона є. Історія лексико-тематичної групи дозволяє також відтворити «картину істинно мовних процесів, які спричиняють закономірності розвитку лексики» [Гриценко, с. 347].

С. Гриценко вважає, що історія військової лексики – це «історія становлення і розвитку спеціальної термінологічної системи лексики, яка є невід'ємним компонентом словникового складу української мови і в різний час була об'єктом наукового інтерпретування багатьох лінгвістів» [Гриценко, с. 345].

Із ХІХ ст. науковці активно досліджують та систематизують слов'янську військову лексику. С. Гриценко у своїй монографії виділяє українських мовознавців, що присвятили праці цій темі: О. Андріянову [2], Л. Батюк [3], А. Бурячка [Бурячок 1983], Г. Войтів [10], А. Генсьорського [11], В. Горобця [12], П. Коваліва [19], Г. Миронову [30], Л. Мурашко [31], Я. Рибалку [35],

М. Рогаль [36], Р. Сидоренка [41], Ф. Ткача [43], Л. Туровську [47], Г. Халимоненка [49], Я. Яремка [54], Н. Яценко [Яценко] [Гриценко, с. 345-346].

Сучасна парадигма наукових праць, де досліджено військову лексику української мови, містить роботи І. Андерсон та Т. Івасишиної [1], І. Кухарчук [23], Л. Марчило [28], Л. Удовіченко [48] тощо.

Для дослідження військової лексики лінгвісти найчастіше застосовували історичний та лексикографічний підходи. Перший стосується монографічних праць, які висвітлювали походження термінів із акцентом на історично-мовних особливостях. Праці лексикографічного підходу зорієнтовані на словникову систематизацію лексем, але не висвітлюють усю різноманітність аспектів цієї теми.

На словникову структуру викладу орієнтувались А. Бурячок, М. Демський та Б. Якимович у своїй двомовній праці «Російсько-український словник для військовиків». Проаналізувавши майже 32 тис. слів і словосполук, науковці подали еквіваленти українського перекладу військових термінів (назви зброї, одягу, команди, звання тощо) [Бурячок 1995].

Модель розвитку лексем, що стосуються військової лексики певного періоду, запропонувала С. Гриценко у праці «Тенденції розвитку лексико-семантичної групи "назви зброї та її частин" (на матеріалі українських писемних пам'яток XVI–XVII ст.)». Дослідниця обрала предметом аналізу лексичні запозичення на позначення військових понять, які зафіксовані в українських писемних пам'ятках XVI – XVII ст. У роботі наведено періодизації етапів формування історії військової лексики: висновки Л. Мурашко, Г. Халимоненка та Я. Яремко. На основі українських писемних пам'яток С. Гриценко проаналізувала походження слів на позначення поняття *зброя* (*армата, броня* та под.), а також назви вогнепальної й холодної зброї та їхніх частин чи супровідних елементів [Гриценко, с. 346-360].

Н. Яценко у праці «Формування назв військового одягу в українській мові» проаналізувала та класифікувала за тематичними групами лексику на позначення

назв військового одягу. Дослідниця виділила також 7 основних етапів зародження та розвитку військової термінології [Яценко, с. 20-25]:

Перший – XI – XIII ст. – представлений назвами військових понять праслов'янського походження та початок вживання іншомовних лексем.

Другий – XIV – XVII ст. – період активного освоєння прямих та опосередкованих запозичень із тюркських та західноєвропейських мов.

Третій – XVIII – I пол. XIX ст. – етап входження іншомовних лексем (переважно французьких та німецьких) через посередництво російської в інші слов'янські мови.

Четвертий – II пол. XIX – поч. XX ст. – представлений вживанням козацької ретротермінології та запозичень із польської та німецької мов.

П'ятий – 1923 – 1932 рр. – період становлення військової термінології української мови.

Шостий – 1939–1990 рр. – етап максимального наближення до російської військової термінології.

Сьомий – 90-і рр. XX ст. – поч. XXI ст. – представлений відродженням та систематизацією української військової термінології.

Інший підхід до вивчення військової лексики спостерігаємо у праці «Мовний портрет українця XVI – XVIII ст. як вияв мілітарної культури. Лексикографія» Г. Дидик-Меуш. Дослідниця запропонувала характеристику військової лексики української мови XVI – XVIII ст., що ґрунтується на засадах комбінаторної лінгвістики. Г. Дидик-Меуш проаналізувала писемні тексти та їх кодифікацію в історичних словниках та виділила найбільш ефективний спосіб сучасної лексикографічної інтерпретації українського лексикону XVI – XVIII ст. [Дидик-Меуш, с. 111-113].

Ще один метод дослідження лексем на позначення військової справи описаний у праці І. Литовченко «Запозичення у процесі формування військової лексики української мови». У роботі значну увагу приділено дослідженню особливостей запозичених слів у «військовій лексичній підсистемі на прикладі назв зброї, амуніції, споруд» [Литовченко 2013, с. 122].

І. Литовченко об'єднала військову лексику в 4 групи: «1) номени на означення амуніції, 2) номени на означення військової техніки та її частин, 3) номени на означення зброї, 4) номени на означення військових споруд». У межах кожної виділеної групи дослідниця розглядає лексеми відповідно до мов, із яких вони запозичувались в українську [Литовченко 2013, с. 122].

Окрім цього, подано взаємозв'язки між асиміляціями на різних рівнях мови та шляхом запозичення слова. Так, «ступінь фонетичної асиміляції варіюється й залежить від того, наскільки близькими за своїм походженням є мова-постачальник нової лексичної одиниці й мова-реципієнт» [Литовченко 2013, с. 124].

Варто також відзначити монографію І. Литовченко «Динамічні процеси у військовій лексиці української мови (назви зброї, амуніції, споруд)» [Литовченко 2016]. У праці визначено екстралінгвальні детермінанти, які стимулюють розвиток військової лексики. У цій монографії І. Литовченко використовує поділ термінів на три основні групи: 1) назви зброї, 2) назви амуніції, 3) назви споруд. У праці дослідниця «систематизовано представила джерела формування й етимологію номенів досліджуваних груп військової лексики» [Литовченко 2016, с. 2].

І. Литовченко представила військову термінологію з позиції лексичних особливостей та семантичних модифікацій, що дозволяє структурувати основні процеси та зміни в цій лексичній групі української мови.

Така різноманітність досліджень та підходів існує з цілком об'єктивних причин, до яких можна віднести актуальність вивчення та класифікації мовних одиниць залежно від сфери вжитку. У перспективі необхідна систематизація результатів досліджень та детальніше вивчення лексико-семантичних груп військової лексики з різних аспектів. Тож, незважаючи на те, що кожен науковець обирає власний шлях дослідження, у результаті різноманітні здобутки збагачують наукове поле української мови, змушуючи підтвердити чи переосмислити дискусійні питання тем, які він залучає для детального вивчення.

У ході роботи було вироблено власний підхід до класифікації холодної зброї, що зорієнтований на особливості конструкції та застосування. Ця класифікація частково відповідає криміналістичному підходу до вивчення наслідків ураження та особливостей зброї. Її було обрано, щоб зменшити кількість двозначностей та спростити структуру викладу. Проте все ж існують певні складнощі, зокрема один і той самий номен можуть зараховувати до кількох груп водночас. Це стосується, зокрема, списів. Адже за особливостями конструкції вони мали б належати до ратищної зброї (через використання ножа чи його аналога на кінці древка у перших списів), та, зважаючи на специфіку застосування, їх зараховують також до металльної. У нашій класифікації спис належить до металльної холодної зброї, що можна пояснити його здатністю до ураження на далекій відстані. Звісно, цю зброю використовували не лише для метання, проте первинною тут є саме здатність до бою, що вимагав дистанції.

Окрім класифікації, наш підхід охоплює словникову структуру та різноспрямованість інформації до кожного терміна. У працях мовознавців лексеми зазвичай організовано за іншим критерієм – тематичної чи видової спорідненості (С. Гриценко, І. Литовченко, Н. Яценко) або відповідно до історичного періоду (Н. Яценко). Словникова структура праці є в А. Бурячка, але вона не покриває етимології слова та аналізу мовних впливів. На нашу думку, якщо поєднати ці принципи, то вдасться зробити інформацію більш доступною та легкою для вжитку, не зменшуючи наукової ваги праці.

Різноспрямованість словникової статті полягає в міждисциплінарності поданої інформації. Ми поєднали історичні записи, літописні свідчення, гравюри, етимологічні дані та фольклор. Це дозволило розширити сферу застосування праці та комплексно висвітлити її проблематику.

Важливим складником нашого підходу є систематизація отриманої інформації, що полягає у групуванні термінів відповідно до ступеня вивченості етимології, тобто шляху походження та запозичення слів. На основі цих даних ми здійснили об'єднання лексем за мовою-донором та зробили висновки про вплив певних мов у сфері військової лексики.

Запропонований підхід поєднує лексикографічну та історичну концепції подання інформації, що стосується походження лексем на позначення зброї. Це дозволяє не лише об'єднати здобутки мовознавців, а й провести статистичне опрацювання інформації для отримання висновків щодо взаємодії іноземних мов із українською протягом XV – XVIII ст.

1.2. Класифікація холодної та вогнепальної зброї

Одним із найточніших визначень поняття «холодна зброя» є те, яке встановив Пленум ВС України від 26.04.2002 р: «Холодна зброя – це предмети та пристрої, спеціально виготовлені, конструктивно і функціонально призначені та реально придатні для неодноразового нанесення тяжких тілесних ушкоджень живим цілям, а також пошкоджень або руйнації іншим об'єктів неживої природи, за рахунок м'язової енергії людини чи механічного пристрою, що справляють колючий, колючо-ріжучий, рубаючий, ударно-роздроблюючий або комбінований ефект опосередкованої чи безпосередньої дії, що відповідають стандартним зразкам або історично виробленим типам зброї, або не мають прямого виробничого та господарського призначення» [Кофанов, с. 14].

У козацькому війську холодна зброя була необхідним складником, адже вона допомагала при нападі та обороні кінноті й піхоті. Причому озброєння постійно оновлювали, щоб забезпечити максимальну ефективність війську в боротьбі з противником: «У цілому історичні джерела свідчать про те, що українське козацьке військо у розвитку військової справи не відставало від інших європейських країн і було озброєне найпередовішими для свого часу зразками холодної та вогнепальної зброї» [Тоїчкін 2005, с. 313].

Тому дуже багато видів зброї було запозичено з озброєння противників. Вони почасти зберігали оригінальну назву (від мови тієї країни, звідки відбувалося запозичення) або трохи її видозмінювали, утворюючи більш зручні для вимови фонетичні та словотвірні варіанти. Прикладом цього є лексема *кинджал*: вважають, що слово було запозичене з кумикської мови (*къынчал* 'кинджал'), а отже помітна зміна у фонетичному оформленні лексеми: [ч]

змінився на [дж] (відбулося одзвінчення в другому складі), а також спростився перший склад слова [ЕСУМ, Т. 2. с. 433].

Вогнепальна зброя – це зброя, у якій «для викидання із каналу ствола вражаючого елемента (куля, ядро тощо) використано силу тиску газів, що утворюються при згорянні пороху» (УК, с. 82).

Упродовж XVI – XVII ст. військо Запорізької Січі здобуло собі найвищий рейтинг серед європейських армій та славу найефективнішої сили у боротьбі з турецькою експансією на континенті. Той факт, що козаки досить швидко запровадили тактику ведення бою, яка полягала у використанні вогнепальної зброї, лише підтверджує їхнє прагнення до ефективної та швидкої перемоги [Савчук, с. 192].

Існує припущення, що найбільшу кількість вогнепальної зброї на одну людину містили розвідницько-диверсійні частини козацького війська, а також десантні частини, що виконували бойові завдання під час морських походів. Це можна пояснити особливістю «спеціалізації» цих загонів [Савчук, с. 197].

Загальноновизнаної класифікації зброї наразі немає. Причиною цього є різні цілі та потреби у класифікації, залежно від наукового напрямку: «Класифікації зброї у військових науках та в криміналістиці в деяких напрямках відрізняються. Це пов'язано з тим, що військові науки не розглядають такий вид зброї, як саморобна. А для правових наук, спосіб виготовлення зброї є однією з кваліфікуючих ознак вчинення кримінального правопорушення» [Кофанов, с. 16]. Зброю сьогодні класифікують за такими критеріями: призначення, вид, мета використання, спосіб виготовлення, характер та спосіб уражаючої дії [Кофанов, с. 16]. Звісно, зброя XV – XVIII ст. не була настільки різноманітною, якщо порівнювати її з сьогоденням. Тому в нашій праці холодна зброя розрізнена за особливостями конструкції (клинкова, неклинкова, ратищна, метальна). А вогнепальна поділена на стрілецьку та артилерійську. У межах відповідного підрозділу словникові статті розміщені за алфавітним принципом.

Висновки до Розділу 1

Українська військова лексика стає об'єктом активного лінгвістичного дослідження в ХІХ ст. Із того часу укладали переважно лексикографічні праці та видавали доробки, що були зорієнтовані більше на історичний аспект опрацювання інформації.

До першого типу можна віднести працю «Російсько-український словник для військовиків» А. Бурячка, де подано переклад значної частини термінів на позначення зброї, щоб реалізувати питому українські лексеми у військовій сфері [Бурячок, с. 5].

Історичного підходу дотримуються С. Гриценко, Н. Яценко та І. Литовченко. Дослідниці звернули увагу на шляхи походження слів (С. Гриценко), на еволюцію формування військової термінології, починаючи з ХІ ст. (Н. Яценко) та на систематизацію джерел походження термінів, які часто суголосні з екстралінгвальними детермінантами, що стимулюють формування термінорядів (І. Литовченко).

Ще один підхід відображено у праці «Мовний портрет українця ХVІ – ХVІІІ ст. як вияв мілітарної культури. Лексикографія» Г. Дидик-Меуш. Дослідниця звернула увагу на особливості класифікації термінів, запропонувала характеристику військових лексем та зазначила їхній вплив на людину того періоду.

Проаналізовані праці доводять, що різноманітність підходів до вивчення певної лексичної групи сприяє її ґрунтовнішому вивченню. Адже дослідження показують багатогранність термінів та акцентують увагу не лише на особливостях сучасного вживання, а й апелюють до походження чи запозичення окремої лексеми. Це дозволяє прогнозувати значну перспективу дослідженням, що стосуються окремої лексичної групи (військової термінології) та її впливу на розвиток мови.

РОЗДІЛ 2. ПОХОДЖЕННЯ ТЕРМІНІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ XV – XVIII СТ.

2.1. Клинка холодна зброя

Клинка холодна зброя – це «предмети та пристрої, уражуючим елементом яких є клинок» [29].

Кинджал – це «клинки, загострені з обох боків, які звужувались до кінця. Кинджали потрапляли до козаків різним чином, але також становили базу необхідного озброєння війська» (СУМ-11, Т. 4, с. 149).

Існує теза про те, що слово було запозичене з кумикської мови (*къынчал* ‘кинджал’). Окрім цього схожі відповідники є в інших тюркських мовах (турецьке *hançer*, туркменське *hançar*, азербайджанське *хәнчәр*, *ханчал*). Тому науковці виводять кілька шляхів можливого походження:

1. Від перського *ханджәр* ‘кинджал’;
2. Від карачаївського *χindžal*. Проте цей варіант сьогодні не має достатнього обґрунтування, тому його вважають менш вірогідним (ЕСУМ, Т. 2, с. 433).

Сьогодні для українців цей термін має нове значення, оскільки позначає ракети, якими росія здійснило обстріли України. І хоча слово *кинджал* тепер називає не лише холодну клинкову, а й ракетну зброю, його семантика усе ще зводиться до спільного знаменника. Ракети отримали свою назву, оскільки, на думку росіян, «момент ... влучання в ціль нагадує удар холодною зброєю» [21]. У цьому випадку спостерігаємо появу вторинної номінації через метафоризацію початкового значення лексеми та її перехід із загальної назви до власної.

«З холодної зброї були шабля, лук, кинджал, спис...» [Лепко, с. 16].

Ніж – це «знаряддя, інструмент для різання, що складається з леза та ручки» (СУМ-11, Т. 5, с. 420).

Ножі були дуже розповсюдженими як у побуті, так і серед озброєння, необхідного для військових походів. Іноді їх використовували як металеву зброю.

Роблячи висновки з археологічних знахідок, що представлені в Національному історико-культурному заповіднику «Чигирин», можна припустити, що *«...кожен козак мав два-чотири ножі, з яких один або два носив на поясі у шкіряному футлярі, інші – у сумках, підвішених до пояса. Ножі різні за розмірами і за типом руків'я і, мабуть, вживалися для різних потреб, включаючи навіть гоління бороди чи голови»* [Брель, с. 161].

Походить слово з праслов'янської (**nozjь*), а також його пов'язує зі словом *nizati* 'низати, проколювати' та *nъziti*, у зв'язку з чергуванням голосних у корені. ЕСУМ зіставляє лексему з праслов'янським *nogъть* 'ніготь', литовським *pagà* 'копито', нововерхньонімецьким *Nagel* 'ніготь; цвях' (ЕСУМ, Т. 4, с. 96).

«Зі зброї у вжитку запорізьких козаків були гармати, рушниці, пістолети, списи, шаблі, келени, стріли, сагайдаки, якірці, кинджали, ножі, панцери» [Яворницький, Т. 1, с. 163].

Ша́бля – це «холодна, переважно кавалерійська зброя з зігнутим сталевим лезом і гострим кінцем» (СУМ-11, Т. 11, с. 395).

Д. Яворницький зафіксував опис шаблі в часі Січі: *«Шаблі використовували не надто криві й не дуже довгі, зате дуже гострі: “як рубоне кого, то так надвоє й розсіче, – одна половина голови сюди, а друга туди”*. Леза шабель вкладали у дерев'яні обшиті шкірою чи обкладені металом піхви (від слова «пхати»), часто прикрашені на кінці, біля руків'я, якимось вирізаним із дерева звіром чи птахом; на самих лезах часто робили золоті насічки» [Яворницький, Т. 1, с. 166] (див. Додаток В, Іл. 2).

Було кілька типів шабель залежно від призначення: *«У кожного захисника було дві шаблі – «чорна» і «біла», перша – бойова, а друга – святкова»* [Огородник, с. 81].

«Шаблі приходили у великому числі зі сходу, з турецьких і перських країн і визначалися дуже різnorodними формами» [ПУВ, с. 146]. Хоча зброя прийшла напряду з цих країн, проте її назва має довший шлях запозичення.

Загальноновизнаної теорії походження слова ЕСУМ не дає, проте зазначає найбільш вірогідні припущення:

1. від угорського *szablya* ‘шабля’, (букв.) ‘різак’, що є суфіксальним утворенням від *szabni* ‘кряти, різати’, при цьому наявність [ш] можна пояснити впливом з боку польської мови або старої німецької мови, де [s] мало шиплячий відтінок;

2. зв’язок із тюрксько-татарським *sab* автори словника не визнають із огляду на специфіку поширення слова;

3. із протобулгарської мови – *саби, *шаби з характерним чергуванням булгарського [ш] : [с];

4. можливий зв’язок із церковнослов’янським *сабль* ‘півень’ – форма шаблі порівнювали з вигнутим півнячим хвостом (ЕСУМ, Т. 6, с. 365).

Поширеним варіантом цього слова є *шаблю́ка* зафіксований у народно-поетичних текстах того часу: «Ой панночка наша шаблюка! / З басурменом зустрівалась,/ Не раз, не два цілувалась» [Яворницький, Т. 1, с. 166].

«У кожен човен сідає від 50 до 70 чоловік, кожен з яких має дві рушниці і шаблю; на човні є також 4-6 фальконетів і запас харчів, щоб вистачило на всіх» [Боплан, с. 71-72].

Шаблю згадують також у «Думі» Івана Мазепи 1698 р.: «Нехай вічна буде слава, / Же през шаблі маєм права!» [31].

Ятаган – це «старовинна холодна зброя, середня між шаблею й кинджалом, що має фігурний вигин, увігнуте лезо; поширена у народів Близького й Середнього Сходу» (СУМ-11, Т. 11, с. 659) (див. Додаток В, Іл. 11).

Слово запозичене з турецької мови: *yatağan* ‘кривий ніж, кинджал’, пов’язане з турецьким *yatmak* ‘лежати, лягати’, бо *yatağan* буквально це ‘лежача шабля’. Мови, в які прийшла ця лексема – українська, російська, білоруська.

Болгарська - *ятагán*, польська, чеська - *jatagan*, словацька - *jatagán*, македонська - *jataган*, сербохорватська - *jamàgān*, словенська – *jatagán* (ЕСУМ, Т. 6, С. 559).

«До всього описаного озброєння запорізьких козаків слід ще додати ятагани, кинджали, ножі й панцери, котрі також були у вжитку запорізьких козаків, хоча й не становили їхнього, так би мовити, національного озброєння, їх занесли з віддалених від запорізьких вольностей земель і країн» [Яворницький, Т. 1, с. 168].

2.2. Неклинкова холодна зброя

Неклинкова (ударно-дробильна) холодна зброя – це «предмети та пристрої, уражуючим елементом яких є ударна частина (частини)» [Кофанов, с. 16].

Булава – це зброя «ударної дії у вигляді стрижня (руків'я) із насадженою кулеподібною голівкою. З метою посилення сили ураження голівки деяких булав покривали шипами» (УК, с. 51) (див. Додаток В, Іл. 8).

ІСУМ фіксує два значення цієї лексеми:

1. військова зброя, що має на кінці кулясте потовщення;
2. жезл тієї ж форми, що використовують як символ влади (ІСУМ, Вип. 3, с. 94).

На теренах України булава з'явилася ще в мідному віці. Проте вже наприкінці XVI ст. вона стає символом козацьких гетьманів та поступово перестає використовуватись у бою. Із виникненням Української козацької держави середини XVII ст. булава набула значення клейноду, що уособлював владу [Савчук, с. 400].

Слово є похідним із суфіксом **-ava (-авъ)** від праслов'янського **bul-a* 'гуля, набалдашник' та пов'язане з праслов'янським **bul-(j)* 'пузир, пухир; гуля, жовно; куля, брила, грудка'. Існують ще два припущення про походження терміна. Але їх вважають малоімовірними:

1. зв'язок слов'янських слів (через германські форми) із латинським *bullā* 'пухир; опуклість; набалдашник, шишка';

2. виведення з північно-тюркського **bulav(a)* та половецького *bulav* 'дрючок, ломака' (ЕСУМ, Т. 1, с. 289).

Булаву частіше згадують в літописних пам'ятках як клейнод, а не як власне зброю:

- *«Теди ксюнжета Домінік, булаву гетьманськую маючи, і Вишневецький, і Острог... були зо всею шляхтою жолніря битного ... з Хмельницьким битися зезволили»* (ЛЛ, с. 122);

- *«И там, в Переясловлю, в той раді отдавали панове послове королевские при поселстві привилей на волности и булаву, и бунчук, корогов, бубни, знаки войсковіе от короля его милости, хотячи упокоїти тую войну»* (ЛС, с. 56).

Дати або забрати в гетьмана булаву могли козаки, що бажали переобрати гетьмана:

- *«А Сомко вехал до своего табору, юже не маючи бунчука ані булави, бо тоє запорожци видрали оному»* (ЛС, с. 90);

- *«... взяли козаки гетманство и булаву у Ивана Выговского и брали себѣ за гетмана Юрия Хмельницкого молодого»* (ХЛС, с. 235).

«1576 року король польський Стефан Баторій, бачачи у козаків велику проти турків і татар хоробрість і відвагу, дав їм крацій лад: визначив їм гетьмана і старшину, дарував прапор, булаву, бунчук і печатку з військовим гербом...» [Яворницький, Т. 2, с. 39].

Перна́ч (пірна́ч) – це «старовинна зброя, що являла собою коротку палицю з металевим наконечником на зразок оперення; символ влади у козаків» (СУМ-11, Т. 6, с. 329; 539).

Кількість пер (від яких зброя отримала назву) могла бути від 4 до 16. *«Держак міг обладнуватися потовищеннями у місці хвату і щитками для захисту руки. Пернач призначався для нанесення потужних шоківих ударів, іноді із проламуванням захисного обладунку»* [15] (див. Додаток В, Іл. 1).

У XVII – XVIII ст. ця зброя перетворилась на символ полковницької влади. Та могла виступати в ролі охоронного знаку для подорожніх, купців та послів (УК, с. 374).

Назва терміна походить від слова *pero*. ЕСУМ фіксує такі варіанти походження останнього:

1. від праслов'янського *pero*, що пов'язане з **perti* 'перти';
2. споріднене з литовським *spaĩnas* 'крило', латиським *spārns* 'тс.', давньоіндійським *parñám* 'крило, перо', авестійським *parəna-*, новоперським *parr* 'тс.' та давньоверхньонімецьким *farn* 'папороть';
3. менш обґрунтоване зіставлення з грецьким *πτερόν* 'перо, крило', давньоверхньонімецьким *fēdara* (< **péterā*) 'перо', давньоіндійським *pátram* 'крило', вірменським *t'ir* (< **pter-*) 'літання, політ', латинським *acci-piter* 'яструб' та індоєвропейським **pet-* 'літати' (ЕСУМ, Т. 4, с. 352).

«Від гетьмана отримували перначі городові полковники, а паланковим їх вручав кошовий отаман» (УК, с. 374).

2.3. Ратищна холодна зброя

Ратищна холодна зброя – це зброя, що «кріпилася до ратища. Сюди належать списи, алебарди, бойові молоти, сокири тощо» [Кофанов, с. 16].

Алебарда – «старовинна зброя — сокирка у вигляді півмісяця, насаджена на довгий держак із списом на кінці» (СУМ-11, Т. 1, с. 33).

У той час (XVI ст.) королівство Франція та Річ Посполита перебували в дипломатичних відносинах, тож запозичення зброї та її назви не є випадковим. Московська держава перебувала в постійному протистоянні з Річчю Посполитою, тому один із векторів її зовнішньої політики був спрямований на здобутки французів. Для козацького війська такий тип зброї не був характерним. Зазвичай його використовувала замкова сторожа.

Відповідно до ЕСУМ, слово почало свій шлях із середньовісньонімецької мови *helmbarte*, звідки через посередництво італійської потрапило до

французької *hallebarde*. Потім перейшло до російської та польської мови. Оскільки першоджерельну форму слова вжито з початковим приголосним [г], то можна побачити втрату початкового етимологічного приголосного з часом (у польській мові є варіанти: *alabarda*, *halabarda*, *alabart*, *halabarta*). Тобто засвідчене наближення до оригінальної вимови та зміна в першому складі (ЕСУМ, Т. 1, с. 60). У досліджених джерелах частіше вжито форму *галябáрда*, отже, слово *алебарда* в той період могло бути поширене менше. ІСУМ фіксує такі варіанти запису лексеми: *алябарта*, *алабарта*, *галябарда* (ІСУМ, Вип. 1, с. 100).

«Міських й замкових сторожів озброювали галябардами; є це копя, получене зі сокирою з гаком» (ІУВ, с. 146).

Бердиш – це «сокира з довгим держаком, що також називається древком або ратовищем, і лезом у вигляді півмісяця. Призначалась здебільшого для боротьби з ворожою кіннотою. Є різновидом бойової сокири» [Огородник, с. 82].

До нас бердиші прийшли завдяки європейським та східним впливам. Леза-півмісяці засвідчують хвилю орієнталізації зброї у всій Речі Посполитій, а також у козаків, які систематично оновлювали свій бойовий арсенал [Тоїчкін, 2014, с. 352].

Є словотвірним варіантом від *бáрдá* - 'теслярська сокира'. У слов'янській мові це слово прийшло з східнороманських та угорської мов. Румунське *bárdă*, молдавське *бáрдэ* 'теслярська сокира', пов'язані з пізньолатинським *barducium* 'легка сокира' та походять від угорського *bárd* 'сокира, колун', яке може бути виведене з:

- давньоніжньонімецького (давньосаксонського) *barda*;
- середньовісньонімецького *barte*;
- або з французького *barde*, запозиченого з германських мов.

Форми давньовісньонімецького *barta* та давньоніжньонімецького *barda* пов'язані з давньовісньонімецьким *bart* 'борода' через порівняння леза сокири з бородою (ЕСУМ, Т. 1, с. 141).

Напис на гетьманському бердиші Богдана Хмельницького: *«Подъ Замосцемъ я Богданъ Хмельницкій съ 80 тысячъ козаковъ /а ляхамъ жедам и попам супостатам симъ Бердышемъ /заграю на ихъ толстыхъ шияхъ козака /року 1648 месяца лестопада 11 дня»* [Тоїчкін, 2014, с. 353].

Кéлеп – це «старовинна ручна зброя, що має форму молота, насадженого на довгий держак» (СУМ-11, Т. 4, с. 139) (ІСУМ, Вип. 14, с. 86).

У дослідників виникали різні припущення щодо того, як саме козаки використовували цей вид зброї. Д. Яворницький зазначає такі: *«Історик Зеделлер пише, що келепи запорізькі козаки використовували для розбивання ворожого обладунку. Коховський вважає, що келепи служили запорізьким козакам лише як допоміжна зброя і їх використовували в рідкісних випадках, переважно проти татар, а саме “коли бійці змішувалися в рукопашному бою до такої міри, що стріляти було небезпечно через можливість завдати шкоди своїм”»*. Келеп зафіксували також народні козацькі думи, де він виступає в значенні бойової зброї [Яворницький, Т. 1, с. 166] (див. Додаток В, Іл. 5).

Походить термін із турецької мови: *kel(e)pe* ‘жердина, розсоха’. Проте чіткої етимології це слово не має (ЕСУМ, Т. 2, с. 421). ІСУМ фіксує вживання цієї лексеми в жіночому роді, у формі *келена* (ІСУМ, Вип. 14, с. 86).

Іншою назвою *келена* є *клéвэць*, що згідно із СУМ значить буквально ‘молоток’ (СУМ-11, Т. 4, с. 177). Згідно з ЕСУМ, *клéвэць* є варіантом слова *клювати*, що походить від праслов’янського *klъvati* ‘клювати, дзьобати’ (ЕСУМ, Т. 2, с. 467-468).

«А козак козачий звичай знає - /Келепом по ребрах торкає» [Яворницький, Т. 1, с. 166].

Молотóк бойовій – «ручне знаряддя ударної дії — металевий або дерев’яний брусок, насаджений під прямим кутом на держак» (СУМ-11, Т. 4, с. 791).

Слово є в слов'янських мовах та було запозичене досить давно. Праслов'янська (**moltъ*) та хетська (*malatti*) форми походять від:

- давнього варіанту індоєвропейського кореня **met-/mot-* 'кидати, метати' з інфіксом **-l-**;
- мають більш віддалений зв'язок з коренем **mel-* 'молоти'.

Виведення від італійського **malt-*, що походить від латинського *malleus* 'молот' не має достатнього обґрунтування (ЕСУМ, Т. 3, с. 504).

«Келепи, чи бойові молотки, чекани – ручна зброя, що складалася з дерев'яної ручки, завдовжки з аршин, із залізним молотком, що мав з одного боку тупий обушок, а з другого гострий ніс» [Яворницький, Т. 1, с. 166].

Соки́ра бойова́ – це «різновид ударної зброї рублячої дії, що складається з ударної частини руків'я» [Шевцов, с. 18].

Спершу цей тип зброї був дуже поширеним серед козацького війська. Проте згодом військові використовували його рідше, надаючи перевагу вдосконаленим та оновленим типам озброєння, щоб ефективніше вести бойові дії. Як зазначає Сергій Пустовалов: *«Велику роль в озброєнні війська Д. Вишневецького за матеріалами о. Байди відігравали бойові сокири – зброя, яка була характерною для раннього козацтва»* [Пустовалов, с. 208] (див. Додаток В, Іл. 3).

Знахідки козацьких бойових сокир свідчать, що їхні розміри були цілком стандартні, як для зразків тогочасного озброєння, окрім того, вони були однотипними: *«Усі сокири одного типу. Проух підтрикутний, лезо більш або менш масивне. Розміри сокир досить стандартні»* [Пустовалов, с. 208].

Бойова сокира в тогочасній Європі здебільшого займала позицію декоративної зброї, коли в комбінації зі списом ставала алебардою: *«[алебарда] спочатку була комбінацією двох гол. елементів: бойової сокири та списа (на Сх. – келепа та списа), а також додаткових: чекана, бойового молота, гаків тощо»* [Тоїчкін, 2003, с. 63-64]. Щодо козацького війська, то тут бойову сокиру використовували переважно в бою. Проте гравюри В. Гондіуса 1652 р.

«Полонені під Берестечком козаки» та «Полонені під Берестечком селяни» показують нам цікаву картину: зброя, забрана в козаків – це шаблі, лук та стріли. А от в покозачених селян є сокира та коса. Тобто з цього можна зробити висновок, що козаки зазвичай використовували зброю, що була ефективною та могла завдати сильної шкоди супротивнику. Селяни мали дещо простіші та менш ефективні варіанти (див. Додаток Б). І хоча за свідченнями археологічних знахідок бойові сокири й були представлені у війську, шаблі, луки та списи були більш затребуваними [Борисенко, с. 31].

Це слово побутувало ще в праслов'янській мові, де мало форми *sekyra*, [*sokyra*]. ЕСУМ зазначає, що його виникнення пов'язане чергуванням голосних із **sěkti* 'сікти'. Споріднене з латинським *secūris* 'сокира' та давньоверхньонімецьким *saga* 'пилка', *sēga* 'те'. Існує теза про можливість проникнення в праслов'янську мову італьського інгредієнта (ЕСУМ, Т. 5, с. 345).

«6 серпня турки втягли гармати в свої окопи, а 7 серпня опівночі 1 тис. козаків і 800 солдатів, озброєних мушкетами, гранатами, бойовими сокирами і короткими списами, несподівано атакували їх» [Борисенко, с. 31].

Чекан – це зброя, що була характерною для козацького війська. Проте наукові джерела фіксують його неоднозначну класифікацію. Так, існують два найвідоміші варіанти трактування, що відносять *чекан* до молота або сокири:

1) «старовинна ручна зброя, що являє собою загострений молот з довгим держакон (використовувалася перев. для удару по голові)» (СУМ-11, Т. 11, с. 290). Цю тезу поділяв також Д. І. Яворницький, який у першому томі «Історії запорізьких козаків» розглядає чекани разом з келепами та бойовими молотками: «... чекани – ручна зброя, що складалася з дерев'яної ручки ... із залізним молотком» [Яворницький, Т. 1, с. 166].

2) «Сокира з розвиненим обухом у вигляді молотка, дзьоба тощо. Зазначається, що ця конструкція сприяла ефективній боротьбі, якщо у противника був захисний обладунок» (УК, с. 533). Схоже трактування є в «Історії українського війська», де чекан відносять до топірців (тобто сокир): «... чекан,

топірець з обухом, що має вигляд молотка з гострим, загнутим вістрям» (ІУВ, с. 146).

Тому можна стверджувати, що розбіжності в трактуванні пов'язані переважно з особливостями зовнішнього вигляду та застосування зброї.

До праслов'янської мови термін прийшов із тюркських мов (праслов'янське *čakanь/čekanь* має схожу форму з чагатайським *čakan* 'бойова сокира'). Також він пов'язаний з турецьким *çaktak* 'бити, карбувати'. ЕСУМ наводить ще два можливі варіанти походження, проте вони є менш аргументованими та видаються укладачам не надто вірогідними:

1) термін пов'язаний з авестійським *čakiš-* 'кидальний молот, кидальна сокира' та перським *čakiš* 'молоток';

2) слово має безпосередній зв'язок з турецьким *çekiç* 'молоток'. Цей варіант, як зазначено в словнику, є взагалі безпідставним (ЕСУМ, Т. 6, с. 291).

Чекан мав подвійну функцію – слугував для захисту чи нападу або був ознакою статусу начальника: *«Скоро по коронації Самііл Зборовський чеканом Ванського ранил, з чого мусил умерти»* (ОЛ, с. 128). Самуїл Зборовський був польським магнатом, а отже мусив підкреслювати свій статус відповідною зброєю [Сас, 2005].

«Озброєння козаків у першу чергу складалося з самопалу, луку з стрілами, чекана чи сокири...» [Шаменков, с. 66].

2.4. Метальна холодна зброя

Метальна холодна зброя – це «предмети та пристрої, які призначені для ураження цілі на відстані» [29].

Копіє – піка, спис (ІСУМ, Вип. 15, с. 9).

Історики тлумачать значення лексеми як різновид списа, який використовувала переважно кіннота. Його активно застосовували ще з часів палеоліту, коли людина почала залучати звичні їй знаряддя для нападу чи оборони. Копія мають багато форм та видів, бо зазнавали змін та вдосконалень

із плином історичних періодів. Видове різноманіття «свідчить про широкий спектр застосування та популярність цього типу зброї серед військових» [Тоїчкін, 2005, с. 312].

Це слово бере початок із праслов'янської мови (**корьје* 'спис, піка') і звідти його запозичили інші споріднені мови. Так, форма цього слова є в польській *koria*, чеській *korí* 'спис, піка', білоруській *кап'ё* 'спис, піка' тощо. Окрім цього, існує багато споріднених форм, що побутували в українській мові: [кóніє] 'спис, піка', [копня] 'тс.' [копійó] 'жердина на середині копиці сіна', [копійце] 'вістря, жало стріли', [кóнієватий] 'схожий на спис' (ЕСУМ, Т. 2, с. 568).

ІСУМ зафіксував кілька варіантів запису лексеми в XVI – XVII ст.: *копиє*, *копіє*, *копье*, *копье*, *копье* (ІСУМ, Вип. 15, с. 9). Вони свідчать про неусталеність запису певних звуків у той період, що й викликало варіативність лише в одному складі слова.

Як родове поняття, слово згадано в «Літописі Самовидця»: «... а тут на копії брали, и на площади на штуки рубаючи и на копії винесши и псом кидаючи» (ЛС, с. 136). *Кóніє* тут має функцію узагальнення та економії мовленнєвих зусиль. Тож можна простежити зміну слів на позначення родового поняття: сьогодні найзагальнішим терміном є *спис*, тоді як у XVII ст. цю роль виконувало *кóніє*. У літописних пам'ятках засвідчені також особливості написання слова, що полягають у сплутанні вживання [и] та [і]: «Вправді, люд военній, с копиєм всідаєт на коня, а нікторіє и сагайдаки и стріли великіє с площиками широкими. Тилко найбільше до потреби копій заживають кожен, бо справне уміют вбити копиєм...» (ЛС, с. 98).

«Бували різні відміни копій під усякими назвами, як: списа, піка, рогатина» (ІУВ, с. 146).

Лук – це «ручна зброя для метання стріл, яка має вигляд стягнутої тягивою дуги» (СУМ-11, Т. 4, с. 553) (ІСУМ, Вип. 16, с. 109).

У козацьку добу використовували складні луки, які виготовляли ремісники: *«робили їх з деревини твердих порід, кісток та сухожилків великих тварин»* (УК, с. 299).

У XVII ст. складний лук ще був досить поширений та активно конкурував зі стрілецькою зброєю. У невеликій кількості лучники перебували у козацькому війську Б. Хмельницького. На Запорозжі лук використовували до середини XVIII ст. [Тоїчкін, 2005, с. 313].

Слово походить з праслов'янського *lǫkъ* 'вигин; вид зброї', пов'язане чергуванням голосних з **lękti* 'гнути, кривити'. Споріднене з литовським *leñkas* 'лук; дуга, обруч', *lankùs* 'гнучкий' та латиським *lùoks* 'вигин, дуга', *liðks* 'гнучкий'. Праслов'янська форма походить від індоєвропейського **lenk-/lonk-* 'гнути, кривити' (ЕСУМ, Т. 3, с. 301-302).

«Як натягну лук я, брязну тятивою,/ То мусить утікати хан кримський з ордою» [Яворницький, Т. 1, с. 167].

«А козаки стали і оточилися так потенжне... І так що раз то ляхов в луках штук учинили, хотяй сами хлопи...» (ЛЛ, с. 119).

Піка – це різновид списа. Основною відмінністю піки від інших видів списів є її конструкція. Копія та списи мали довгі держакі та звичайні колючі наконечники. Проте піка була розроблена як полегшений вид списа, тому її ратище було тонке і довге, а наконечник вузький або маленький. Найчастіше цю зброю використовувала кіннота (як і решту видів копій), але іноді могла застосовувати й піхота. Разом із шаблею піка входила до тієї базової зброї, якою навчали користуватися ще з дитинства [18].

Слово було запозичене з французької *rique* 'піка, спис' утворене від дієслова *riquer* 'колоти, проколювати'. Наявне в болгарській, польській, білоруській, чеській мовах тощо (ЕСУМ, Т. 4, с. 401).

«Бували різні відміни копій під усякими назвами, як: списа, піка, рогатина» (ІУВ, с. 146).

Рáтище – це інша назва списа.

Загальноприйнятої етимології ЕСУМ не фіксує. Проте є кілька гіпотез походження цього слова:

1. віддієслівне утворення від праслов'янського **oriti* > **ratiti*, що походить від слова *бумва* (**ortь*);
2. його вважають спорідненим із давньоісландським *ród*, давньонімецьким *ruota* зі значенням 'жердина', латинським *rētae* 'дерева в річці' та *ratis* 'пліт';
3. походить від гіпотетичного праслов'янського слова **ratь* 'металева частина списа, вістря'. Проте ця теза має замало аргументації, тому навряд чи є достовірною (ЕСУМ, Т. 5, с. 30-31).

Важливо зазначити, що слово *рáтище* має кілька значень: воно позначало назву зброї загалом, а також означувало її частину (іноді це міг бути держак інструменту). У деяких мовах наявне лише останнє значення поняття, наприклад, раніше в чеській мові існувало поняття *ratiště*, що означало 'держак списа, алебарди'. Цікавим також є значення цього слова в словенській мові, де *ratišče* вживають зі значенням 'держак списа, кісся, топориче' (ЕСУМ, Т. 5, с. 30-31).

Про те, як саме виглядали держак списів, зазначає О. Шальков: «*Ратища козацьких списів були близько 3,5 метрів завдовжки, виготовлялися з тонкої легкої деревини та розмальовувалися по спіралі чорною і червоною фарбами*» [Шальков, с. 52].

«*Відоме старе козацьке прислів'я: "Козакові без ратища, як дівчині без намиста"*» (ІУВ, с. 261).

Рогатіна - це «різновид списа, де на товстий держак кріпився широкий наконечник (первісно великий ніж). Спершу використовувалася як мисливське знаряддя, тому на наконечнику містилася переклада. Пізніші рогатини її могли і не мати» (СУМ-11, Т. 8, с. 590).

Наконечник рогатини називали рожном. «*Вигин країв леза рожна відрізнявся плавністю та симетрією. Завдяки масивності і плавному*

загостренню пера такий наконечник мав велику міцність та ударну силу» (УК, с. 427).

ЕСУМ не містить статті про етимологію слова *рогатина*. Тому варіанти походження терміна можна розглядати, орієнтуючись на назву наконечника або його матеріал.

Слово *рожен* не має задовільного пояснення стосовно походження. Тому укладачі ЕСУМ наводять найбільш вірогідні варіанти:

1. з огляду на паралелізм початкового **ro-/ra-** припускають праслов'янське **oržьn-*, **orzniŋo-* з первісним значенням 'розвилистий кіл';
2. походження від *razь*, *raziti* і пізніше зближення з *rogь*;
3. походження виводять також від *rogь* 'ріг', а форма з **ra-** пояснюють як результат подовження **ro-**;
4. припущення про зв'язок із грецьким *ὄρχος* 'огорожа', *ὄρχας* 'тс.', *ὄρχατάω* 'обгороджую' або з литовським *rāginti* 'спонукати, примусити' викликає сумнів (ЕСУМ, Т. 5, с. 103-104).

Раніше наконечник виготовляли з рогу тварини, тому цей термін може походити від слова *ріг*. Є такі варіанти походження:

1. від праслов'янського *rogь*, а також є спорідненим з литовським *rāgas* 'ріг', *raguvà* 'балка, вибалок', латиським *rags* 'ріг', пруським *ragis* 'тс.' та індоєвропейським **rogo-s* 'ріг';
2. споріднене з новонаверхньонімецьким *ragen* 'стирчати', середньонаверхньонімецьким *regen* 'тс.' та давньоісландським *rā* 'жердина';
3. пов'язане із новонаверхньонімецьким *Horn* 'ріг' та латинським *cornū* 'тс.', але через недостатню обґрунтованість це є малоімовірним (ЕСУМ, Т. 5, с. 87-88).

«У повстанні 1637-1638 р. значна частина козаків ішла у бій із рогатинами і козацький табор був "рогатинами добре обострожений"» (ІУВ, с. 261).

Спіс – це «холодна зброя у вигляді гострого металевого наконечника на довгому держаку» (СУМ, Т. 9, с. 509) (див. Додаток В, Іл. 6).

В українську мову термін прийшов із польської (*spisa*). Через довгу історію функціонування цього виду зброї науковці знаходять генетичну спорідненість лексеми із назвами індоєвропейської мови **(s)pei-*, **(s)pi-* ‘щось гостре’ (ЕСУМ, Т. 5, с. 372).

Цікаво, що в елементах документів, що зафіксовані в книзі «Історія українського війська» І. Крип'якевича родовим поняттям виступає не *спис*, а *кóпіє*. Хоча історики вважають, що дерев'яне знаряддя часів палеоліту має назву *спис*.

У багатьох джерелах наявна форма цього слова в жіночому роді, тобто *спіса*. Оскільки українська мова взяла це слово безпосередньо з польської (як свідчать історики мови), то цим можна пояснити побутування форми з кінцевим голосним [а]. Із часом цю форму стали вживати у спрощеному варіанті (у тому, яким ми користуємось і сьогодні, тобто *спис*).

«В 1628 р. гетьман Михайло Дорошенко в бою під Білою Церквою "сімох татар убив списом, одного так сильно вдарив, що не міг списа витягнути"» (ГУВ, с. 261).

Висновки до Розділу 2

У Розділі 2 зброю козаків XV – XVIII ст. об'єднано в межах холодної за особливостями конструкції. Було виділено такі групи: клинкова, неklinкова, ратищна та метальна. Неоднозначність виникала у близькоспоріднених термінах, а також через різні трактування того, до якого типу віднести певну зброю.

Проаналізувавши походження термінів на позначення козацької холодної зброї XV – XVIII ст., можна об'єднати їх у такі три групи:

1. терміни, етимологія яких є добре дослідженою та майже не викликає сумнівів: *алебарда*, *булава*, *клéвeць*, *кóпіє*, *лук*, *молотóк бойовий*, *ніж*, *піка*, *сокіра бойова*, *спис*, *чекáн*, *ятагáн*;
2. терміни, що мають кілька вірогідних варіантів походження: *бердіиш*, *кинджáл*, *пернáч (пірнáч)*, *шáбля*;

3. терміни з невідомою чи недослідженою етимологією: *к'елен, р'атище, рогатина*.

Оскільки дві останні групи не мають остаточно визнаної етимології, розподіл за мовою походження здійснено на основі термінів із найбільш дослідженим шляхом входження:

- із праслов'янської мови: *булава́, лук, ко́піє, молото́к бойовий, ніж, соки́ра бойова*;
- із тюркських до слов'янських мов: *чек'ан*;
- із турецької до слов'янських мов: *ятага́н*;
- із французької до слов'янських мов: *алеба́рда, пі́ка, спис*;

Отримані результати дозволяють стверджувати, що військова лексика, як невід'ємний компонент словникового складу мови, активно розвивалася в XVI–XVII ст., що було зумовлено суспільно-політичною ситуацією в Україні. Холодна зброя, акумулюючи найновіші досягнення тогочасної світової техніки військового виробництва, всебічно представлена питомими та запозиченими номінаціями в староукраїнських писемних пам'ятках. Історія цих лексем – це історія становлення, унормування української літературної мови, розвитку українського військового ремесла і виробництва, заснована на зростанні чи зменшенні позначень відповідних реалій [Гриценко, с. 345].

Різноманіття мов, від яких походять терміни на позначення холодної зброї, свідчить про широкий арсенал засобів захисту та нападу в козацькому війську. А численні фонетичні та словотвірні варіанти дають можливість спостерігати за впливом української мови на подальше функціонування певного терміна в лексиконі.

РОЗДІЛ 3. ПОХОДЖЕННЯ ТЕРМІНІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ XV – XVIII СТ.

3.1. Стрілецька (ручна) вогнепальна зброя

Стрілецька зброя — це «вогнепальна зброя для стрільби кулями» (СУМ-11, Т. 9, с. 774).

Цей вид зброї поєднує кілька засобів: безпосереднього ураження та ті, що забезпечують їх метання до цілі [Ларіонова, с. 52].

Аркебу́за – це старовинна самопальна гнотова рушниця, яку заряджали з дула (СУМ-11, Т. 2, с. 31) (ІСУМ, Вип. 1, с. 126).

Із плином століть конструкцію аркебузи вдосконалювали, що призвело до уподібнення її з іншими типами ручної вогнепальної зброї, поступово стерши початкові індивідуальні особливості. Так, у XIV ст. цим терміном називали власне тип рушниці, який заряджали з дула. Проте вже у XVI ст. аркебуза виглядала як ручна вогнепальна зброя з різними типами замків, калібром 12,5 – 18,5 мм, із довжиною ствола від 60 см та загальним розміром 1,2 – 2,4 м. У XVII ст. цей термін мав ширший діапазон позначень, оскільки його використовували для називання всіх зразків легкої багато декорованої вогнепальної зброї. Причиною цього стала потреба в розрізненні легкої вогнепальної зброї та важких мушкетів (УК, с. 19).

Слово запозичене в українську мову з німецької через польське посередництво. Німецьке слово *Arkebúse*, як і французьке *arquebuse*, зводяться до італійського *archibugio*, *archobugio*, *arcobugio* ‘аркебуз’, що виникло з середньовісньонімецького *hâkenbühse* (*hâken* ‘гак’ і *bühse* ‘отвір; гармата з дерева’) і було переоформлене в італійській мові під впливом питомого слова *arco* ‘дуга, лук’ (ЕСУМ, Т. 1, с. 85).

Протетичний [г] засвідчений у варіанті слова *аркебуза* – *гаркебуза* або *гаркабуза*. Останній варіант є прикладом чергування [e] – [a] в корені. Але протетичний приголосний не засвоївся в мові, тому сьогодні ми вживаємо форму

з початковим голосним: «В половині XVI. в. появилася у нас нова ручна зброя – аркебузи (італійська назва) – їх звали теж гаркабузами. ... Деколи називали їх півгаківницями» (ІУВ, с. 153).

Одним із варіантів позначення є слово *аркебуз*, що засвідчує граматичний діалектний варіант зміни роду. Існувало ще кілька лексем, що вживались для називання цієї зброї – *кулеврина* та *півгаківниця*. Ці варіанти є свідченням синонімії термінів, а також вказують на паралельне вживання слів, що походять із різних мов:

- *Кулеврина* – це ручна вогнепальна зброя типу аркебузи XIV – XVI ст. у Франції (ВТС, с. 595). ЕСУМ не має статті, що пояснює походження цього слова.

- *Півгаківниця* – засвідчує префіксальний спосіб словотворення від лексеми, що прийшла від польського *hakownica*, куди запозичилось із середньовісньонімецького *hākenbühse* (ЕСУМ, Т. 1, с. 454).

Аркебузи використовували не лише на суші, а й під час плавань. П'єр Шевальє зазначає, що в човні «кожен козак озброєний двома аркебузами з необхідною кількістю пороху та куль» [Шевальє, с. 34].

Булдімка – це «вид старовинної рушниці» (СУМ-11, Т. 1, с. 253).

Походження терміна остаточно не досліджене, проте його пов'язують зі словом *булдіга* 'порожнистий стовбур; порожниста кістка' (ЕСУМ, Т. 1, с. 290). У словниках є й інші варіанти назви: *бульдинка* та *гульдинка* (УК, с. 52, 119). Перший варіант фіксує палаталізований кореневий [л] та зміну носових приголосних [м] на [н]. Слово *гульдинка*, окрім палаталізованого [л] в корені, містить зміну початкового приголосного [б] на [г].

«...яничарки вироблювали в селі Кубиче... Рідше чуємо про булдинки чи гульдинки» (ІУВ, с. 260).

Гаківниця – це «довга і важка рушниця, з гаком на прикладі» (СУМ-11, Т. 2, с. 18). ІСУМ фіксує лексему у значенні 'вид зброї' (ІСУМ, Вип. 6, с. 183).

Цей варіант ручної вогнепальної зброї є одним із найбільш ранніх, адже перші згадки про нього сягають XIV ст. Гаківниця мала гак, яким її зачіпляли за мур, що дозволяло зменшити віддачу. За хвостовик рушницю тримав стрілець, метою якого було наведення на ціль. Через специфіку конструкції, цей тип зброї використовували для захисту міст (де була можливість зафіксувати її на мурі) або для оборони табору в польових умовах (УК, с. 89).

На початку XVI ст. з'явився новий вид гаківниць: вони мали більший розмір і були вже чимось середнім між рушницею і гарматою. Їх називали *кози* (ІУВ, с. 153).

В українську мову слово прийшло від польського *hakownica*, куди запозичилось із середньовісньонімецького *hākenbühse*, що складається з основ іменників *hāken* 'гак' і *bühse* 'рушниця; бляшанка' (ЕСУМ, Т. 1, с. 454).

«Гаківниці важили більше (до 10 кг.) та їх треба було на щось сперти; звичайно з них стріляли тільки з мурів» (ІУВ, с. 153).

Гвинтівка – це «рушниця, у стволі якої є гвинтова різьба» (СУМ-11, Т. 2, с. 44).

Щоб зарядити гвинтівку, кулю потрібно було загорнути в тонку шкіру чи у шматок просаленої ганчірки і загнати у ствол за допомогою дерев'яного молотка. Через такий спосіб заряджання на це витрачали багато часу: *«у 5-6 разів більше..., ніж на підготовку до пострілу гладкоствольної рушниці»*. Суттєвою перевагою гвинтівки була велика далекобійність, бо завдяки різьбі куля набувала обертального руху. (УК, с. 94).

Слово запозичене з польської мови *gwintówka*, (застаріла форма *gwindówka*) утворене від прикметника *gwintowy* 'гвинтовий'. Остання лексема походить від іменника 'гвинт' – від польського *gwint* (застаріла форма *gwind*). У польську мову слово запозичилось від нововерхньонімецького *Gewinde* 'гвинтова різьба', утвореного від дієслова *winden* 'вити; обертати', спорідненого з готським, давньоанглійським (англосаксонським) та давньоніжньонімецьким

(давньосаксонським) *windan* (діслівна форма *vinda* ‘те саме’) (ЕСУМ, Т. 1, с. 486).

«... в козацькі часи гвинтівки використовувались для ведення прицільної стрільби на далекі відстані» (УК, с. 94).

Ку́ля – це «маленький свинцевий або сталевий снаряд для стрільби із ручної вогнепальної зброї і кулеметів, що являє собою передню частину бойового патрона» (СУМ-11, Т. 4, с. 391) (див. Додаток В, Іл. 4).

ЕСУМ виводить походження цього терміна через польське посередництво із середньонімецького *kūle* (< свн. *kugele*) ‘куля’, що споріднене із шведським *kula* ‘куля’ та литовським *gugà* ‘горбовина’ (ЕСУМ, Т. 3, с. 135). ІСУМ фіксує два варіанти написання слова: *куля* та *кула* (ІСУМ, Вип. 15, с. 178).

«Кулі козак носив у чересі або в ладівниці, чи лядунці» (ІУВ, с. 260).

«Крім ладівниці, на поясі українського піхотинця під час бою були: порохівниця із запасом пороху для набоїв, натруска (мала порохівниця) з дрібним запалювальним порохом, торбинка з кулелійкою та кулями, шомпол та крейцер» [Брель, с. 160].

Мушкѐт – це «старовинна гнотова рушниця великого калібру» (СУМ-11, Т. 4, с. 834).

Однією з особливостей мушкета є спосіб заряджання з дула. Для того, щоб збільшити точність пострілу, ствол цієї зброї потрібно було сперти на підставку, що мала назву *сішка* або *форкета*. Із середини XVII ст. їх витіснили більш зручні види рушниць із кременевими ударними замками, тому слово *мушкет* застосовували радше як узагальнювальний (видовий) термін на позначення інших типів ручної вогнепальної зброї. «Мушкет був надзвичайно поширеним серед козаків і навіть увійшов до герба Війська Запорізького» (УК, с. 332-333).

В українську мову слово прийшло через посередництво польської та західноєвропейських мов з італійської. Італійське *moschetto* ‘стріла для арбалету, мушкет; маленька мушка’ походить від середньолатинського *musca* ‘муха; вид

метального пристрою', спорідненого з праслов'янським *тиха* (ЕСУМ, Т. 3, с. 544).

Про мушкет є свідчення в джерелах війни за 1655 р.: *«Надзвичайний дуже сильний мороз недостатньо одягненій піхоті не давав добре стати, бо не тільки стріляти, але й мушкету кожен другий не міг втримати в руках»* [17, с. 240].

Пищаль – це «старовинна вогнепальна зброя, схожа на рушницю». Цим терміном також позначали старовинну артилерійську гармату (СУМ-11, Т. 6, с. 375).

Перші рушниці в Україні, що з'явилися у XV ст., називали ручними пищаллями [Тоїчкін, 2005, с. 312]. Г. де Боплан писав, що ця зброя була звичайною для козаків, тому вони дуже влучно стріляли з неї [Яворницький, Т. 1, с. 163].

Спершу будь-яка ручна вогнепальна зброя в Україні мала назву *пищаль*. Вона була двох видів: *рушниці* та *гаківниці*. *Ручниці* можна було тримати в руках, але *гаківниці* були для цього заважкі, тому їх потрібно було зачепити гаком за опору (часто нею ставав мур): *«Вперше згадуються пищалі 1471 р.: в замку в Винниці було дві пищалі, так само в замку в Чуднові»* (ІУВ, с. 152-153).

Слово походить від праслов'янського **pisčalь < *piskělь*, похідне від **pisčati < *piskěti* 'пищати'. Також мало значення 'сопілка, дуда, трубка', але згодом через схожість було перенесене на вогнепальну зброю (ЕСУМ, Т. 4, с. 382).

Пищаль як стрілецьку (ручну) вогнепальну зброю описує Д. Яворницький: *«У козацькій думі кінця XVI ст. сказано, що коли товариші його ховали, “то шаблями землю копали і з семип'ядельних пищалей стріляли”»* [Яворницький, Т. 1, с. 163].

При обороні фортець також використовували пищалі, але ця лексема позначала вже вид гармат: *«Станом на 1682 р. на баштах Чернігівської фортеці знаходилося 20 гармат, зокрема 4 мідні пищалі (вагою від 29 до 31 пуда кожна (вага була позначена на гарматах), 3 мідні полкові пищалі (без позначення ваги),*

7 залізних пищалей, 6 мідних полкових пищалей на колесах» [Блакитний, с. 303-304].

Пістоль – це «пістолет; ручна вогнепальна зброя з коротким стволом для стрільби на невеликій відстані» (СУМ-11, Т. 6, с. 545).

«Пістоль з колісним та кремінним ударним замками українською піхотою не використовувався, а був на озброєнні кінноти. Кожен кіннотник мав два пістолі в кобурах при сідлі і два за поясом» [Колодич, 2017, с. 270].

ЕСУМ фіксує два можливі варіанти походження слова:

- через польське і через російське посередництво з французького *pistole* ‘пістолет’, виводять від нововерхньонімецького *Pistóle* ‘тс.’, що походить від чеського *píšť’ala* ‘пищаль’, якому відповідає також українське *пищаль*;
- від французького *pistole* ‘пістолет’, італійського *pistola* ‘тс.’ від назви італійського міста Пістої. Цей варіант вважають менш вірогідним (ЕСУМ, Т. 4, с. 416).

«У XVII в. часто стрічаються пістолети або пістолі, нераз чудово прикрашені сріблом. Пістолі носили за поясом або у шкіряних кобурах» (ІУВ, с. 260).

Пóрох – це «вибухова речовина, яку застосовують для стрільби з вогнепальної зброї та для виготовлення снарядів і патронів» (СУМ-11, Т. 7, с. 285).

Козаки отримували порох переважно від польського уряду, а потім від російського царя, коли перейшли до нього у підданство. Д. Яворницький зазначає, що поставки пороху відбувалися одночасно із виплатою жалування [Яворницький, Т. 1, с. 163-164].

Слово походить від праслов’янського **porxъ* <**pors-* та пов’язане чергуванням голосних з **rъrxъ*, **rъrstь* (укр. *персть*). Споріднене з давньоіндійським *pr̥ṣan-* ‘строкатий, плямистий’, давньоісландським *fors* ‘водоспад’, латиським *pārsla* ‘сніжинка, пластівень попелу, вовна’, *parslas*

‘пластівень снігу’, литовським *purslas* ‘піна (на губах)’ та хетським *papparsš-* ‘прискати’ (ЕСУМ, Т. 4, с. 526-527).

«Піхотинці мали простіший набір амуніції, ніж комонники, а саме: ріг із порохом, сумки з рушничним начинням і набоями» [Колодич, 2017, с. 270].

«А самого живо взявши [козаки], наперві руки му ізсікли і за пазуху вложили, і у плюдри пороху насипали і поствили у столпа над Дніпром і запалили, і порох го втиснул в Дніпр» (ЛЛ, с. 114).

Рушніця – це «вогнепальна ручна зброя» (СУМ-11, Т. 8, с. 919).

Рушниця була одним із найважливіших елементів у козацькому війську, тому його називали «рушничним». Козаки в поході могли мати від двох рушниць та більше (ІУВ, с. 260).

«Так само як шаблі та пістолі, козаки часто оздоблювали рушниці дорогою оправою та прикрасами й завжди намагалися утримувати їх у великій чистоті. Але перед походом запорожці змочували зброю спеціальним розсолом, щоб вона покрилася іржею та не блищала на сонці» [Яворницький, Т. 1, с. 165].

Термін походить від чеського (можливо, через польське посередництво) *rušnice* ‘рушниця’, як і словацьке (заст.) *rušnica* ‘пищаль, рушниця’, є похідним від *ruka* ‘рука’, оскільки означало зброю, яку воїн міг переносити в руках, на відміну від важкої гармати. Це закономірно пояснює побутування слова *рушниця*, що свідчить також про відсутність розподібнення [ш] та [ч]. Проте семантично *рушниця* та *ручниця* все ж відрізняються: друга лексема позначала зброю малого калібру, що являла собою полегшену гармату, яку тримали в руках під час застосування. А словом *рушниця* ми називаємо власне стрілецьку (ручну) вогнепальну зброю, яка радше є *самопалом*, ніж видозміненим артилерійським озброєнням. Окрім цього, слово зіставляли також із старослов’янським *оржжиє* (ЕСУМ, Т. 5, с. 151).

«Татарюги хмари стріл на людей пускають,/ Гострі стріли з повистом луків вилітають./ Та від наших влучно б’ють довгії рушниці,/ Не урвавши здобичі утікають ниці» [Савчук, с. 193].

Самопáл – це старовинна зброя, що має кілька варіантів визначення:

1. «гнотова рушниця, що не має замка і заряджається з дула» (СУМ-11, Т. 9, с. 41);
2. «загальна назва ручної вогнепальної зброї з будь-яким замком»;
3. «загальна назва ручної вогнепальної зброї з кремневим коліщевим або ударним замком» (УК, с. 441).

Чітко назвати відмінності між самопалом та рушницею досить важко, адже *«рушниці й самопали згадують нераз одні поруч одних, отже ці назви не були ідентичні, але як їх відрізняли, не знаємо»* (ПУВ, с. 260).

ЕСУМ не містить словникової статті, що пояснювала б походження цього слова. Проте можна припустити, що термін утворили за принципом складання основ з додаванням інтерфікса.

Із рукописної віршованої хроніки «Короткий опис Сіркових діянь»: *«Ввів порядок: козацтво його мало два самопали,/ Цей для себе, а другий для бранця, коли б відбивали»* [Савчук, с. 195].

Флінта – це гвинтівка полегшеної ваги, з коротким дулом, що мала кременевий ударний замок (СУМ-11, Т. 4, с. 99) (УК, с. 505).

На початку XVIII ст. почала використовуватись в Європі. Згодом перебувала й у козацькому озброєнні (УК, с. 505).

Слово походить від німецького *Flinte* та виникло внаслідок скорочення форми *Flintbüchse* ‘кремінна рушниця’, утвореної з іменників *Flint* ‘креміль’ (можливо, споріднений з давньоірландським *slind* ‘цегла’, грецьким *πλίνθος* ‘цегла, брусок’) і *Büchse* ‘мисливська рушниця’ (ЕСУМ, Т. 6, с. 109).

«У середині XVIII ст. про зброю запорізьких козаків пише Мишецький, вказуючи, що у запорізькому війську, як у старого, так і у малого була вогниста зброя, рушниці та флінти...» [Яворницький, Т. 1, с. 163].

Фузія– це «старовинна гладкоствольна рушниця з кременем» (СУМ-11, Т. 10, с. 650).

Фузія була зручніша у використанні, ніж мушкет, адже мала менший калібр, масу, віддачу та більшу швидкострільність. Також була змога споряджувати її багнетом: спершу його вставляли безпосередньо в канал ствола, але з часом почали надягати на нього (УК, с. 505).

Слово запозичене з польської *fuzja*, що походить від французького *fusil* ‘рушниця’, старофранцузького *foisil*, *fuisil* і далі від народнолатинського **fōcīlis* ‘з каменю викресаний вогонь’, пов’язаного з *focus* ‘вогнище’. У слова *фузія* є ще один варіант – *фузея*. Ця форма поширена в російській та білоруській мовах (ЕСУМ, Т. 6, с. 136).

«1707 р. було відправлено 3000 рушниць, того ж року з Москви до Києва відправлено “оружия немецкого” 11482 фузії і “багнети”, а також царським указом велено надіслати з “Оружейной палаты” до гетьмана, згідно з його вимогами, тисячу фузій і стільки ж шпаг добрих з усім солдатським убором “безденежно”» [Славутич, с. 256-257].

Яничарка – це «вид старовинної вогнепальної зброї» (СУМ-11, Т. 11, с. 646).

Яничарки мали широке розповсюдження в козацькому війську. Вони були довгоствольними, із кременевим замком. Цю зброю козаки запозичили в турецьких яничарів (УК, с. 566).

Вперше цей тип рушниці згадують у записах 1638 р. А вже менш ніж через століття, яничарки виробляли на Слобожанщині (ІУВ, с. 260).

Слово *яничарка* утворене від *яничар* – турецького (старої та діалектної форм) *yañi çeri* у буквальному значенні ‘нове військо (ополчення)’, сучасне *yenîçeri* має дещо іншу семантику ‘яничари, нове військо з дітей християн’ (що пов’язане з військом султана Орхана, створеним 1330 р.). Лексему на позначення цієї вогнепальної зброї утворили з використанням суфіксального способу словотвору.

Зафіксовано два припущення щодо появи цього слова в турецькій мові:

1. стара форма *yañi çeri* походить від прикметника *yañi* (> *yeni*) ‘новий’; ‘тільки-но, недавно, щойно’ (що схоже на давньотюркське слово *jana* ‘знову; ще’) та іменника *çeri*, що продовжує давньотюркське *čerig* (< слово санскриту *kṣatrika*) ‘військо’;

2. слово запозичилось у давньотюркську мову із согдійської. Це припущення є менш обґрунтованим (ЕСУМ, Т. 6, с. 547).

«В 1720. рр. «чудові» яничарки вироблювали в селі Кубиче коло Башлі...» (ГУВ, с. 260).

3.2. Артилерійська вогнепальна зброя

Артилерійська зброя – це «вогнепальна зброя різних конструкцій, що вражає противника з великої відстані» (СУМ-11, Т. 1, с. 63).

Артилерійська вогнепальна зброя призначена для «ураження противника та руйнування його оборонних споруд за допомогою вражаючих елементів великої ваги та розмірів (ядра, бомби тощо)» (УК, с. 19).

Гармата – це лексема, що в різних лексикографічних джерелах має широку парадигму значень:

1. артилерійська довгоствольна вогнепальна зброя з пологою траєкторією, призначена для ураження живої сили і бойової техніки противника, руйнування оборонних споруд тощо (СУМ-11, Т. 2, с. 32);

2. родове поняття для артилерійської зброї [т. с., с. 32]; або ж позначення усієї зброї у війську. У переносному значенні лексема означувала духовну зброю (ІСУМ, Вип. 1, с. 127);

3. козацька артилерія, рід військ, що мала постійні форми організації та фінансування як під час війни, так і в мирний період; її поділяли на генеральну, полкову та сотенну (фортечну, городову) та вважали одним із військових клейнодів [14];

4. флот (певна сукупність кораблів), армада (ІСУМ, Вип. 1, с. 127).

Варіативність значень терміна пояснюємо розповсюдженням артилерійської зброї та її застосуванням у різних структурах війська. Тому слово *гармата* позначало ті військові об'єднання, що були безпосередньо пов'язані з артилерією (сухопутні війська або ж флот, де кораблі були обладнані зразками зброї цього типу).

У літописних пам'ятках слово *гармата* найчастіше вжито в першому та другому значеннях: «*А король, видячи тоє, їж ся сами поддали, пустил їх [козаків] вшистких вольно, тільки гармату побрал і порохи, которих було барзо много*» (ЛЛ, с. 113).

У ХЛС Ф. Софоновича зафіксовано написання слова без протетичного [г]:

- «... *Василєи Івановичъ, з великимъ барзо воискомъ пришовши под Смоленскъ, маючи з собою арматы джял триста...*» (ХЛС, с. 186).
- «*Взяли поляки пятдесять штукъ арматы и тысячу неволниковъ волоскихъ*» (ХЛС, с. 216).
- «... *добывали през три дни всѣми силами, штурмами, арматами, гранатами, огнистыми кулями...*» (ХЛС, с. 232).

Проте ще в одній пам'ятці XVII ст. – «Літописі Самовидця» – зафіксовано форми з протетичним [г] та без нього:

- «*Того ж року по указу его царского величества гетман же Мазепа со всіми войсками и з арматами вийшол на войска против шведов*» (ЛС, с. 165).
- «... *послал гетман Мазепа з своїм сестренцем, полковником ніжинским Іваном Обидовским и з арматами до Великого Новгорода*» (ЛС, с. 163).
- «... *що почувши, турки з гармат были моцно на табор козацкій, и так заночувати мусіли*» (ЛС, с. 130).
- «... *доценту спалили и спустошили, и гармати, которіе были спіжовіе, з собою побрала...*» (ЛС, с. 119).

Вживання подвійної форми запису слова свідчить про побутування обох варіантів у живому мовленні того часу.

У літописних пам'ятках згадки про *гармати* є одними з найчастотніших. Зокрема, в «Літописі Самовидця» цю лексему записано більше 15 разів. Проте не завжди *гармата* виступає в ролі безпосередньо зброї. Вона також виконувала функцію урочистого привітання на банкетах чи важливих зустрічах: «Где сам гетман Выговській, обозній, судді, полковники со всею старшиною и козаками, при них будущими, присягу выконали на братерство, и там з собою банкет учинивши, з гармат били» (ЛС, с. 78).

Перші гармати з'явилися на теренах України в кінці XIV ст. Проте вони були дуже важкі, громіздкі, мали невисоку скорострільність і дуже велику ціну навіть за один постріл (за цю суму можна було в той час купити 9 корів) (УК, с. 82). Тому спершу їх використовували для захисту замків. У XVI ст. гармати мали значно меншу вагу (через використання ядер із металу й зменшення калібру) та кращу систему наведення, що розширило сферу їх застосування (див. Додаток В, Іл. 9). За часів Д. Вишневецького козаки отримували гармати трьома шляхами:

- 1) як трофейну зброю з турецьких фортець;
- 2) від правителів сусідніх держав, що наймали їх на службу;
- 3) під час повстань, коли стратегічною ціллю було захоплення українських замків.

У XVII ст. було організовано виготовлення гармат, а також запроваджено польову артилерію (УК, с. 82).

«Гармати, що дійшли до нас, чотирьох видів: мортири, мідні гармати, залізні ковані й чавунні...» [Яворницький, Т. 1, с. 164].

Слово запозичене через польську мову з італійської. Італійське *armata* 'військо, армія' походить від латинського *armatus* 'озброєний', що пов'язане з *arma* 'зброя' (ЕСУМ, Т. 1, с. 475).

Для позначення артилерійської зброї часто використовували слово *пушка*. Воно запозичене через польське посередництво з давньоверхньонімецької мови: *buhsa* походить від новолатинського *buxis* (*pruxis*) 'коробка із самшиту', яке зводять до гр. *πυξίς* 'тс.'. Існує припущення про утворення слова за допомогою

суфікса **-ька** від дієслів російської мови *пуска́ть, пуца́ть*. Проте укладачі ЕСУМ не вважають його переконливим (ЕСУМ, Т. 4, с. 645-646).

У козацькому війську використовували різні типи гармат, наприклад:

Серпенті́на – це залізна гармата, на 1,6 – 1,9 м завдовжки. Назва могла з'явитися від крученої форми або від прикрас у формі гадюк (ІУВ, с. 151).

Колюбри́на – це довга гармата великого калібру (до 21 см). Часто вживають іншу форму цього слова – *кольобрина* [т. с.].

Окта́ва – це гармата меншого калібру, 9 см [т. с.].

Фальконéт – див. **Фальконéт**.

В українських літописних пам'ятках за 1634 рік є згадка про те, що важливий складник козацької зброї, а саме гармати, перебували під контролем польського короля: *«А король, видячи тоє, їж ся сами поддали, пустил їх [козаків] вшитких вольно, тільки гармату побрал і порохи, которих було барзо много»* (ЛЛ, с. 113).

Фальконéт – це «старовинна дрібнокаліберна гармата» (СУМ-11, Т. 10, с. 555).

Особливістю цієї зброї є малий калібр, що дозволяло здійснювати постріли невеликими ядрами (вагою 2-3 фути) та картечцю. Найчастіше козаки використовували фальконети у полковій артилерії чи для озброєння чайок (УК, с. 504) (див. Додаток В, Іл. 10).

ЕСУМ не фіксує походження цього слова. Проте можна припустити певну спорідненість із італійським *falconetto* 'сокіл'. «Історія українського війська» фіксує цю двоназву: *фалькон* або *сокіл*, при цьому фальконет названо *меншим фальконом* (ІУВ, с. 151).

«Одягнені козаки в сорочку і шаровари, мають ще одні змінні, блаженьку свиту і шапку, 6 ліврів пороху, достатню кількість свинцю, запас ядер для фальконетів...» [Боплан, с. 72].

Ядрó – це «кулястий суцільний снаряд ударної дії в гладкоствольній артилерії» (СУМ-11, Т. 11, с. 625) (див. Додаток В, Іл. 7).

Влучність польоту ядра залежала не лише від майстерності гармаша, а й від якості пороху, що використовували. Якщо порох був поганої якості, то влучити в ціль було практично неможливо [Сас, с. 33].

Слово наразі не має визначеної етимології. ЕСУМ фіксує три можливі варіанти походження:

1) від праслов'янського *(j)ędro*: **en-dr-*, де **en-* 'в, всередині', *-dr-* формант, що має значення 'середина, внутрішнє' (позбавлений індоєвропейських відповідників);

2) існують зіставлення з давньоіндійським *āṇḍám* 'яйце', грецьким *ἀδρός* 'повний; достиглий; сильний', давньоіндійським *ádriṣ* 'камінь, зокрема такий, щоб товкти солону', латиським *tādrs* 'гнилий стрижень дерева', грецьким *οἰδος* 'пухлина', російським *яглый* 'ярий, ретельний, швидкий', давньоіндійським *indra* 'сильний', з литовським *antris* 'не обрізаний';

3) пояснення слова як складного, утвореного з компонента, відбитого в праслов'янській мові **ętro* 'печінка', який зводять до індоєвропейського **in*, і кореня **dereu-/dru-*.

Перше припущення вважають найвірогіднішим (ЕСУМ, Т. 6, с. 536).

«У XVII ст. в артилерійській справі використовувалося кілька типів снарядів: суцільнолиті чавунні ядра, гранати з різними видами запальників, а також картеч» [Сас, с. 21].

Висновки до Розділу 3

У Розділі 3 зброю козаків XV – XVIII ст. об'єднано в межах вогнепальної за специфікою ведення бою. Було виділено такі групи: стрілецька та артилерійська зброя. На відміну від попереднього розділу, де особливості близькоспоріднених термінів ускладнювали розподіл у межах обраної класифікації, семантичні відтінки назв зразків вогнепального озброєння не створювали значних складнощів для об'єднання у визначені групи.

Зважаючи на специфіку трактування стрілецької та артилерійської вогнепальної зброї, до класифікації увійшли не лише назви гармат чи рушниць, але й лексеми на позначення елементів, якими безпосередньо здійснювали постріл (наприклад, *ку́ля* чи *по́рох*).

Деякі терміни були полісемічними. Наприклад, *гарма́та*, що має чотири варіанти значення, або *самопа́л*, який зафіксований у словниках із трьома трактуваннями. Це не вплинуло на загальну класифікацію, використану в роботі, проте стало свідченням зростання потреби в номінації з появою нових зразків зброї на теренах України.

Проаналізувавши походження термінів на позначення козацької вогнепальної зброї XV – XVIII ст. за ЕСУМ, можна об'єднати їх у такі три групи:

1. терміни, етимологія яких є добре дослідженою та майже не викликає сумнівів: *аркебу́за*, *гаківни́ця*, *гарма́та*, *гвинті́вка*, *ку́ля*, *мушкѐт*, *пища́ль*, *півгаківни́ця*, *по́рох*, *пу́шка*, *рушни́ця*, *флі́нта*, *фу́зія*;
2. терміни, що мають кілька вірогідних варіантів походження: *пісто́ль*, *рушни́ця*, *ядро́*, *янича́рка*;
3. терміни з невідомою чи недослідженою етимологією: *булди́мка*, *кулеври́на*, *самопа́л*, *фальконѐт*.

Через відсутність точно визначеного походження лексем у двох останніх групах, розподіл за етимологією здійснено на основі термінів, що мають найбільш досліджений шлях входження:

- із праслов'янської мови: *клеве́ць*, *пища́ль*, *по́рох*;
- із німецької до слов'янських мов: *аркебу́за*, *гаківни́ця*, *гвинті́вка*, *ку́ля*, *півгаківни́ця*, *пу́шка*, *флі́нта*;
- із французької до слов'янських мов: *фу́зія*;
- з італійської до слов'янських мов: *гарма́та*, *мушкѐт*;

На відміну від назв на позначення козацької холодної зброї, найбільше досліджених лексем, що стосуються вогнепальної, походять із німецької мови. Для холодної зброї найчастотніший шлях входження мали слова праслов'янської мови. Здебільшого мовою, з якої безпосередньо запозичили слово на позначення

вогнепального озброєння, була польська. Проте усі ці лексеми прийшли до неї з інших мов, на що вказують результати дослідження.

Вогнепальну зброю (залежно від виду) почали застосовувати на теренах України з XIV – XV століття. Тому за три-чотири сотні років військо мало в своєму арсеналі досить великий перелік зразків вогнепального озброєння (у нашій праці ми нарахували 15 видів стрілецької та артилерійської зброї, якщо не брати до уваги набої, усі види гармат та варіанти рушниць). Це свідчить про постійне прагнення командування тримати військову потужність козацтва на високому рівні та не поступатися державам-сусідам.

Вогнепальна зброя відрізнялася від холодної ціною та складністю експлуатації. Тому значну її частину постачали більш заможні союзники, в яких козаки перебували на службі. Зокрема *пóрохом* козаків забезпечували в різні періоди польський та російський уряди.

Лексеми на позначення вогнепальної зброї зберегли деякі особливості мов-донорів та при накладання на наш мовний ґрунт відобразили риси української мови. Найбільш наочно це бачимо на матеріалі літописних та історичних пам'яток, що зберігають еволюцію мови в історичній парадигмі.

ВИСНОВКИ

Військова лексика є одним із джерел інформації про формування української мови в певні проміжки часу, адже разом з іншими лексичними групами слів дає можливість проаналізувати вплив інших мов та простежити особливості запозичення лексем.

Починаючи з XIX ст., науковці активно досліджують історію та особливості військової лексики української мови. Це спричинило появу багатьох праць лексикографічного та мовознавчого характеру, що розкривали важливість обраної проблематики й переосмислювали вплив запозичень та питомої лексики на формування мовної картини світу певного періоду.

У межах цієї праці проаналізовано деякі терміни на позначення зброї XV – XVIII ст., що належать до військової лексики української мови. Обрана лексична група показує, з якими народами та їхніми мовами мали справу наші предки в певний період часу, і дозволяє простежити шлях конкретного елемента зброї та відповідного терміна від одного народу і його мови до іншого. Найбільшу увагу приділено саме шляху запозичень, а також певним словотвірним варіантам того чи іншого терміна, що були сформовані під впливом українськомовного середовища. Тобто можна підсумувати, що дослідження висвітлює певний проміжок історії військової лексики.

Предметне дослідження назв холодної зброї показало, що встановлення точної етимології не завжди можливе. Більше того, існує паралельно кілька варіантів походження, тому іноді важко обрати найбільш імовірний. Окрім власне мовних нюансів, є й історичні. До них належить відсутність єдиної класифікації зброї. Це можна пояснити різним спрямуванням вивчення та роботи із нею. У цьому дослідженні було обрано ту класифікацію, яка найкраще та найповніше охоплює різновиди зброї XV – XVIII ст.

Ми систематизували лексеми на позначення холодної та вогнепальної зброї із застосуванням лексикографічного та історичного підходів, на основі

проаналізованої інформації згрупували терміни за мовою походження та рівнем зрозумілості шляху запозичення.

У ході роботи ми зафіксували особливості живого мовлення:

- засвоєння чи незасвоєння протетичного [г]: *алебáрда* – *галебáрда* / *галябáрда* (у другому варіанті також засвідчений палаталізований кореневий [л], що відбиває особливості вимови мови-донора); *аркебуза* – *гаркебуза* / *гаркабуза* (у другому варіанті також засвідчене чергування [е] – [а] в корені); *армата* – *гармата*;

- чергування корневих [е] – [і]: *перна́ч* – *пірна́ч*. Важливо зазначити, що терміни функціонували паралельно, хоча значно частотнішою була форма з корневим [е];

- граматичний діалектний варіант – зміну роду: *спі́с* – *спі́са*. Ця риса засвідчує вплив польської мови на українську, з якої й походить форма цього слова з кінцевим [а]; *аркебу́за* – *аркебу́з*; *ке́леп* – *келепа*.

Терміни часто мали кілька синонімів. Причиною цього незначні особливості в будові певного елемента, які розширювали парадигму варіантів озброєння в межах виду. До лексем, що вказували на різновид зброї, можна віднести термін *рогати́на*. Проте частіше синонімія була спрямована на один предмет, як це було зі словом *рати́ще*. Термін є іншою назвою *спі́са* і вказує на зброю, що не має відмінностей, за якими його можна відмежувати від *ко́пій*. Неоднозначність наявна також у визначенні понять, що є видовими, та їх підвидами. Наприклад, як у словах *ко́піє* та *спі́с*, бо науковці по-різному тлумачать залежність між ними. Це можна пояснити активним паралельним використанням термінів протягом довгого періоду.

Для деяких термінів характерною є подвійна диференціація типу зброї. До них належить *чекáн*, який науковці класифікували як бойовий молот або бойову сокиру. Причиною цього став неоднозначний вигляд ударної частини зброї, що спричинив неточності в його історичному описі.

Ще один термін, що має неоднозначність диференціації – це *пища́ль*, що позначала водночас і вид рушниці, і гармати. Ця лексема є цікавою з погляду

семантичного наповнення, адже, по суті, позначала будь-яку давню стрілецьку зброю та старовинну гармату (артилерійську зброю). Із часом варіантність одного типу зброї спричинила появу нових лексем для їх розрізнення. Тому слово *пищаль* уживали вже рідше. Підтвердження статусу лексеми як видового поняття на позначення стрілецької вогнепальної зброї можна виділити на основі етимологічних досліджень деяких видів цього озброєння, зокрема:

- один із найбільш вірогідних шляхів походження слова *пістоль* є від новонаверхньонімецького *Pistóle*, що походить від чеського *píšť'ala* у значенні 'пищаль'. Укладачі ЕСУМ зазначають, що в останньої лексеми є український відповідник – *пищаль* (ЕСУМ, Т. 4, с. 416);

- слово *рушниця*, що походить від чеського *ručnice* 'рушниця' набуло поширення і в словацькій *ručnica* зі значенням 'пищаль, рушниця' (ЕСУМ, Т. 5, с. 151).

Деякі терміни охоплюють парадигму значень, що не лише виходить за межі одного типу зброї, а й узагалі стосується інших аспектів військової справи. До цієї групи входить *гармата*, що, як і *пушка*, поєднує родове та видове позначення. Термін вживали для номінації довгоствольної артилерійської зброї та для називання всієї артилерії загалом. Проте, окрім цих значень, лексема позначала військові об'єднання, що спеціалізувалися на використанні артилерійського озброєння, та флот, тобто сукупність кораблів (СУМ-11, Т. 2, с. 32); (ІСУМ, Вип. 1, с. 127). Останнє значення можна пояснити обладнанням військових суден артилерійською зброєю.

Серед термінів на позначення козацької вогнепальної зброї є також ті, що стосувалися лише одного типу озброєння (стрілецького чи артилерійського), але при цьому мали різні трактування в межах цього виду. До них належить *самопál*, що позначає ручну вогнепальну зброю, проте має три відтінки значень, що стосуються стрілецького озброєння: із певним замком, із будь-яким замком, без замка (СУМ-11, Т. 9, с. 41); (УК, с. 441). Це може свідчити про неусталеність терміносистеми, що включала в себе назви вогнепальної зброї, у зв'язку з

інтенсивним надходженням нових її видів до козацького війська у період XV-XVIII ст.

Серед термінів на позначення холодної зброї така варіативність значень є рідкістю, яку можемо пояснити повільнішою появою нових зразків зброї, що не викликала настільки сильну потребу в швидкій номінації усіх аспектів, дотичних до конкретного зразка озброєння. Проте можемо простежити еволюцію значення певних лексем у ході їх функціонування в українській мові. Прикладом цієї тези є *перн́ач*. Термін первісно вживали для позначення палиці з наконечником, що нагадував пера (СУМ-11, Т. 6, с. 329; 539). Але вже з XVII – XVIII ст. він розширив своє значення, оскільки став символом влади полковника в козацькому війську.

Поєднання дуального позначення конкретної зброї та статусу людини в тогочасному суспільстві відбулося також у семантичному полі термінів *чекáн* та *булава́*. Оскільки літописні пам'ятки тенденційно фіксували найважливіші чи найбільш резонансні події за певні історичні періоди, то закономірним є частотніше вживання таких лексем зі значенням клейнода чи іншого символу влади. Ці лексеми є яскравим прикладом появи вторинної номінації (ретермінологізації), у зв'язку з переходом терміна з однієї системи (назви зброї) в іншу (внутрішня політика).

Зважаючи на історичні події сучасності, вивчення військової лексики необхідне та важливе сьогодні. Адже сприяє актуалізації розвитку лексики в різні проміжки часу та формує загальну парадигму еволюції української мови.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВТС – *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. (2005).
В. Т. Бусел (Ред.). Київ; Ірпінь: Перун. 1728 с.
- ЕСУМ – *Етимологічний словник української мови: у 7 т.* О. С. Мельничук (Ред.). Київ: Наукова думка. Т. 1. 1982. 631 с.; Т. 2. 1985. 570 с.; Т. 3. 1989. 549 с.; Т. 4. 2003. 653 с.; Т. 5. 2006. 703 с.; Т. 6. 2012. 566 с.
- ІСУМ – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*
Д. Гринчишин, М. Чікало (Ред.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Вип. 1. 1994. 151 с.; Вип. 3. 1996. 253 с.; Вип. 6. 1999. 256 с.; Вип. 14. 2008. 260 с.; Вип. 15. 2010. 257 с.; Вип. 16. 2013. 200 с.
- ІУВ – *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)*.
І. Крип'якевич (Ред.). Львів: "Світ". 1992. 702 с.
- ЛЛ – Бевзо О. А. (1970) *Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідж.* Київ. 200 с.
- ЛС – *Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира.* — Київ: «Наукова думка», 1971. — 208 с.
- ОЛ – Бевзо О. А. (1970) *Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідж.* Київ. 200 с.
- СУМ-11 – *Словник української мови: в 11 т.* І. К. Білодід (Ред.). Київ: Наукова думка. Т. 1. 1970. 799 с.; Т. 2. 1971. 550 с.; Т. 4. 1973. 840 с.; Т. 5. 1974. 840 с.; Т. 6. 1975. 832 с.; Т. 8. 1977. 927 с.; Т. 11. 1980. 699 с.
- УК – *Українське козацтво: Мала енциклопедія.* Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр. 2002. 568 с.
- ХЛС – Софонович Ф. *Хроніка з літописців стародавніх* (1992). Київ: Наукова думка. 336 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андерсон, І., Івасишина, Т. (2023). Військова лексика: класифікація, роагматика, переклад (на матеріалі української та польської мов). *Вісник науки та освіти*, 10(16), 38-46. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-10\(16\)-38-46](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-10(16)-38-46)
2. Андріянова, О. Я. (2011). *Військово-морська термінологія української мови: етапи формування та семантика* [Автореф. дис. канд. філол. наук, Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка]. Запоріжжя. 18 с.
3. Батюк, Л. І. Лексика Літопису Самовидця. (1959). *Дослідження й матеріали з української мови*. Київ: АН УРСР. Т. 1. 24–36.
4. Блакитний, М. М., Половнікова, С. О. (2013). Чавунні гармати на території колишньої Чернігівської фортеці. *Сіверщина в історії України*, (6), 301-305. <http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/74835/72-Blakytnyi.pdf?sequence=1>
5. Боплан, Г. Л. де. (1990). *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн*. Київ: "Наукова думка"; Кембрідж (Мас.): Укр. наук. Ін-т. 256 с.
6. Борисенко, В. (2002). Героїчна оборона Чигирин в 1677—1678 рр. *Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. К., Переяслав-Хмельницький: НПУ ім. М. П. Драгоманова. Вип. 47. 28-41. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/15030/Borysenko.pdf?sequence=1>
7. Брель, О., Левченко, Н. (2013). Елементи поясного спорядження козака XVII–XVIII ст. зі збірки музею Б. Хмельницького Національного історико-культурного заповідника " Чигирин". *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 159 – 165.

8. Бурячок, А. А. (1995). *Російсько-український словник для військовиків*. Д. Гринчишин (Ред.). Київ; Львів: Варта. 382 с.
9. Бурячок, А. А. (1983). *Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов*. Київ: Наукова думка. 248 с.
10. Войтів, Г. В. (1995). *Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст.* [Автореф. дис. канд. філол. наук] Львів. 24 с.
11. Генсьорський, А. І. (1961). *Галицько-Волинський літопис (Лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості)*. Київ: АН УРСР. 283 с.
12. Горобець, В. Й. (1979). *Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст.: На матеріалі українських діаріюшів*. Київ: Наукова думка. 127 с.
13. Гриценко, С. П. (2012). Тенденції розвитку лексико-семантичної групи "назви зброї та її частин" (на матеріалі українських писемних пам'яток XVI–XVII ст.). *Studia linguistica*. 6. 345–367.
14. Грицюк, В. М., Євсєєв, І. Г. (2020). Армата. *Велика українська енциклопедія. Т. 3: Ана — Аят*. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». <https://vue.gov.ua/Армата>
15. Гуцул, В. М. (2011). Пернач, пірнач. *Енциклопедія історії України: Т. 8. Па – Прик*. В. А. Смолій (Ред.). Київ: Наукова думка. с. 159. http://www.history.org.ua/?termin=pernach_pirnach
16. Дидик-Меуш, Г. (2022). Мовний портрет українця XVI–XVIII ст. як вияв мілітарної культури. *Лексикографія. З історії Західної України*. 16. 111–129.
17. *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 4. 1655–1658*. (2015). Ю. Мицик (упор.). Київ. 540 с. https://shron3.chtyvo.org.ua/Mytsyk_Yurii/Dzherela_z_istorii_Natsionalno-vyzvolnoi_viiny_ukrainskoho_narodu_16481658_rr_T_4_16551658_rr.pdf
18. Задунайський, В. В. Козацьке бойове мистецтво. *Енциклопедія Сучасної України. Т. 13*. І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк (Ред.). Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. <https://esu.com.ua/article-9230>

19. Ковалів, П. (1962). *Лексичний фонд літературної мови Київського періоду XI–XIV ст.* Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Т. 1. 444 с.

20. Колодич, О. М. (2017). Озброєння та спорядження козацького війська під час національно-визвольної війни сер. XVII ст. *Наука, мистецтво, освіта очима молодих: 17.05.2017 р. Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців «Наука, мистецтво, освіта очима молодих»* (с. 269-271). Рівне: РВВ РДГУ. http://rshu.edu.ua/images/nauka/zb_nos.pdf

21. Комплекс Кинджал. Основні факти про розрекламовані російські аеробалістичні ракети Х-47М2, які так і не стали «диво-зброєю» (11.08.2023). М. Піддубний (Ред.). *New voice*. [Ракети Кинджал — реальні характеристики, історія створення і втрата статусу суперзброї через Україну / NV](#)

22. Кофанов, А. В., Кобилянський, О. Л., Кофанова, О. С. (2013). Теоретичні аспекти криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею предметів (пристроїв). *Методичні рекомендації*. Київ: УкрДГРІ. 44 с.

23. Кухарчук, І. О. (2023). Принципи класифікації військової лексики в сучасному мовознавстві. *Наука та освіта в умовах війни : матеріали звіт. наук.-практ. конф.*, Глухів. 105–107.

24. Ларіонова, С. (2019). Стрілецька вогнепальна зброя періоду Першої і Другої світової війни у музейних колекціях Львова (на прикладі Музею Визвольної боротьби України). *Культурна спадщина: традиції та інновації: 27.05.2019 р. Культурна спадщина: традиції та інновації: тези науково-практичної конференції* (с. 52-54). [Стрілецька вогнепальна зброя періоду Першої і Другої світової війни у музейних колекціях Львова \(на прикладі Музею Визвольної боротьби України\) \(lrnu.ua\)](#)

25. Лепко, В. І. (2008). *Українське козацтво*. Харків: ПП "Торсінг Плюс". 95 с.

26. Литовченко, І. О. (2016). *Динамічні процеси у військовій лексиці української мови (назви зброї, амуніції, споруд)*. Кривий Ріг: Видавець Роман Козлов. 206 с.
27. Литовченко, І. О. (2013.). Запозичення у процесі формування військової лексики української мови. *Science and Education a New Dimension*. 2. 122–126. <https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/02/Lytovchenko-I.-O.-The-loan-words-in-the-process-of-forming-Ukrainian-military-vocabulary.pdf>
28. Марчило, Л. М. (2022). З історії військової лексики (на матеріалі актових книг XVI ст.). В *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи*: матеріали XVIII Всеукр. наук.-практ. конф. з проблем розвитку та функціонування держ. мови. 17. 11. 2022. (с. 44-47). Київ: Нац. акад. внутр. справ. <https://elar.naiu.kiev.ua/items/36ea9773-e243-4492-9abe-8b286943df47>
29. *Методика криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів*. (1999). Прийняття Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством юстиції України від 15.01.1999 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002320-99#Text>
30. Миронова, Г. М. (1977). Загальні назви одягу в давньоруській мові. *Мовознавство*. 1. 50–59.
31. Мурашко, Л. В. (1997). *Українська військова лексика в її історичному розвитку (військові звання та посади)* [Дис. канд. філол. наук, НАН України, Ін-т укр. мови]. Київ. 175 с.
32. Оглоблин, О. (1959). «Дума» гетьмана Івана Мазепи. *Український Православний Календар за 1959 рік*. Нью Джерсі: Бавнд Брук, 94-96. [Олександр Оглоблин. «Дума» гетьмана Івана Мазепи \(litopys.org.ua\)](http://litopys.org.ua)
33. Огородник, Н. М., Кобилко, Н. А. (2019). Військова термінологія часів козацтва та Запорозької Січі. В *Україна у світових війнах та локальних конфліктах ХХ – на початку ХХІ ст: тези доп. всеукр. наук.-практ. конф.* 20. 11. 2019. Харків (с.81-82).
34. Пустовалов, С. (2020). Комплекс озброєння ранньої козацької доби за матеріалами розкопок на о. Байда. *Вісник Київського національного*

університету культури і мистецтв. Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство.. 3(2). 203–213.

35. Рибалка, Я. І. (1998). *Структура тематичної групи "військова лексика козацтва" в українській мові XVII–XVIII століття* [Дис. канд. філол. наук, Дніпропетровський державний університет.]. Дніпро. 193 с.

36. Рогаль, М. С. (1965). Тюркські лексичні запозичення в українських літописах кінця XVII – початку XVIII ст. *З історії української та інших слов'янських мов*. Київ: Наукова думка. 171–192.

37. Савчук, О. А. (2014). Аспекти використання ручної вогнепальної зброї запорозькими козаками. *Історія давньої зброї. Дослідження 2014*, 192-199. <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/116405/15-Savchuk.pdf?sequence=1>

38. Савчук, Ю. К. (2003). Булава. *Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В*. В. А. Смолій (Ред.). Київ: Наукова думка. С. 400.

39. Сас, П. М. (2005). Зборовський Самуїл. *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й*. В. А. Смолій (ред.). Київ: Наукова думка. С. 306. http://www.history.org.ua/?termin=Zborovsky_S

40. Сас, П. М. (2011). Артилерія у Хотинській битві 1621 р. *Український історичний журнал*, (6), 16-35.

41. Сидоренко, Р. І. (1960). *Военная лексика памятника XVII в. «Учение и хитрость ратного строения пехотныхъ людей»* [Автореф. дисс. канд. філол. наук]. Львов. 16 с.

42. Славутич Є. (2011). Службовий костюм «охотницького» війська Гетьманщини (остання третина XVII – перша третина XVIII ст.). *Спеціальні історичні дисципліни*. Київ: Інститут історії України, 236-264. [Sluzhbovyi kostium okhotnytskoho viiska Hetmanschyny ostannia tretyna XVII_persha_tretyna_XVIII_st.pdf \(chtyvo.org.ua\)](http://chtyvo.org.ua/Sluzhbovyi_kostium_okhotnytskoho_viiska_Hetmanschyny_ostannia_tretyna_XVII_persha_tretyna_XVIII_st.pdf)

43. Ткач, Ф. Е. (1954). *Язык деловых документов канцелярии Б. Хмельницкого: лексика и фразеология* [Автореф. дисс. ... канд. філол. наук]. Львов. 16 с.

44. Тоїчкін, Д. В. (2005). Зброя. *Енциклопедія історії України: Т.3: Е-Й*. В. А. Смолій (Ред.). Київ: Наукова думка. 311–313.
45. Тоїчкін, Д. В. (2014). Оснащення українського козацького війська: холодна зброя. *Україна в Центрально-Східній Європі*. 14. 336–361.
46. Тоїчкін, Д. В. (2003). Алебарда. *Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В*. В. А. Смолій (Ред.). Київ: Наукова думка. 63–64.
47. Туровська, Л. В. (2005). *Військові звання та посади в Україні: історико-генетичний аспект вивчення української військової термінології*. Київ; Ірпінь: Перун. 158 с.
48. Удовіченко, Л. Г. (2020). Українська військова лексика: діячі мовознавчі студії. *Лінгвістичні дослідження. Збірник наукових праць харківського національного педагогічного університету імені Г. Сковороди*. 52. 81–90. <https://dspace.hnpu.edu.ua/items/2de24254-c30c-4c20-862d-e55a118036ba>
49. Халимоненко, Г. І. (1993). *Тюркська військова лексика у мовленні українського козацтва* [Дис. канд. філол. наук]. Київ. 142 с.
50. Шаменков, С. (2021). Герої повісті Тарас Бульба в контексті історичного строю епохи. *Стрій*. 3. 49–69.
51. Шевальє, П. (1993). *Історія війни козаків проти Польщі*. Київ: «Томіріс». 224 с.
52. Шевцов, А. С. (2016). Перські бойові сокири-табери XVIII – XIX ст. з колекції Запорізького обласного краєзнавчого музею. *Музейний вісник: Науково-теоретичний щорічник Заснований у 2001 р.* 16. 18–22.
53. Яворницький, Д. (1990-1991). *Історія запорозьких козаків: у 3 т.* Київ: Наукова думка. Т. 1. 583 с.; Т. 2. 560 с.
54. Яремко, Я. П. (1997). *Формування української військової термінології* [Дис. канд. філол. наук, Дрогобицький державний педагогічний інститут імені І. Франка]. Дрогобич. 164 с.
55. Яценко, Н. О. (2009). *Формування назв військового одягу в українській мові*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. 184 с.

ДОДАТКИ

Додаток А. Алфавітний покажчик назв зброї

Алеба́рда	24	Півгаківниця	37
Аркебу́за	36	Пі́ка	31
Берди́ш	25	Пісто́ль	41
Булава́	22	По́рох	41
Булди́мка	37	Пушка	47
Гакі́вниця	37	Ра́тище	32
Гарма́та	45	Рогати́на	32
Гвинти́вка	38	Рушні́ця	42
Келе́п	26	Самопа́л	42
Кинджа́л	19	Соки́ра бойова́	27
Кле́вець	26	Спи́с	34
Копі́є	29	Фальконе́т	48
Кулеври́на	37	Флі́нта	43
Ку́ля	39	Фу́зія	43
Лу́к	30	Чекáн	28
Молото́к бойови́й	27	Ша́бля	20
Мушкéт	39	Ядро́	48
Ни́ж	19	Яничáрка	44
Перна́ч (пірна́ч)	23	Ятага́н	21
Пища́ль	40		

Іл. 1. Полонені під Берестечком козаки. Гравюра В. Гондіуса 1652 р.

Іл. 2. Полонені під Берестечком селяни. Гравюра В. Гондіуса 1652 р.

Іл. 1. Пернач козацької старшини XVII – XVIII ст.

Іл. 2. Шабля з елементами піхов (знайдена на місці битви під Чудновим 1660 р.)

Іл. 3. Сокири (знайдені на місці битви під Чудновим 1660 р.)

Іл. 4. Кулі від гаківниць (знайдені на місці битви під Чудновим 1660 р.)

Іл. 5. Келеп X – XVII ст.

Іл. 6. Наконечники до списів та дротиків (знайдені на місці битви під Чудновим 1660 р.)

Іл. 7. Рештки ядер та ланцюг, яким могли з'єднуватись дві половинки ядра (знайдені на місці битви під Чудновим 1660 р.)

Іл. 8. Булава (реконструкція)

Іл. 9. Гармата (бомбарда) XV – XVII ст. (реконструкція)

Іл. 10. Фальконет (реконструкція)

Іл. 11. Ятаган